

POZSÁRKÓ CSABA

IUS PUBLICUM

A római közjog történetének vázlata a köztársaságkorban és a principatus első két évszázadában

Szakdolgozat

PTE ÁJK
2000.

Konzulens: Dr. Benedek Ferenc prof. em.

– I –

BEVEZETÉS

Szakedolgozatom célja a római *ius publicum* történeti fejlődésének felvázolása. A téma nagysága természetesen nem teszi lehetővé, hogy teljes feldolgozást adjak, így két szempontból is szűkítenem kell vizsgálódásom körét. Egyrészt kronológiai korlátot szabtam a dolgozatnak, amennyiben első sorban a köztársasági intézményrendszer kialakulását, fejlődésének fázisait, majd pedig ezek továbbélését és módosulását elemzem a principatus első két évszázadában. Másrészt a még így is ezredévi történeti fejlődés vizsgálata – az adott keretek között – csak vázlataiban lehetséges. Mindazonáltal, ahol szükségesnek mutatkozik, törekszem a téma részletesebb kifejtésére.

A dolgozat természetéből adódik, hogy jelentős hangsúlyt kell kapnia a történetiségnek. Ezért igyekszem a történeti adatokból levonni azokat a jogi természetű következtetéseket, amelyek végsősoron a szakedolgozat alapvető témáját képezik.

A *ius publicum* részletes tárgyalása nem képezi szorosan a római jogi stúdiumok részét, másrészt az egyetemes jogtörténet tárgya nagyobb mélységben elsősorban újabb korok jogtörténetével foglalkozik, ezért a dolgozat szükségszerűen a különböző tudományágak mesgyéin mozog. Így az alapvető jogtörténeti és római jogi művek mellett igyekeztem a vallás- és társadalomtörténet, a numizmatika, az epigraphia és a provinciális régészet legújabb eredményeit egyaránt felhasználni.

Mivel a *ius publicum*nak nem volt akkora elméleti háttere és szakirodalma Rómában, mint a *ius privatum*nak, a történelem-tudománynak a mai napig nagyobb szerepe van annak kutatásában. A római állam berendezkedéséről tanúskodó régészeti leletek folyamatosan kerülnek elő, igaz, hogy ezek többsége csak részletekkel gazdagíthatja ismereteinket.

1. A „RÓMAI JOGÁGAK” RENDSZERE

Mivel római jogi tanulmányaink során – természetesen – elsősorban magánjoggal foglalkozunk, szükséges a római jogágak rendszerének „felosztását” a dolgozat bevezetőjében röviden újból elvégezni.

Rómában a joganyag valójában három, egymással hierarchikus viszonyban is álló rétegre tagolódott. Ezek egyben kialakulásuk kronológiai sorrendjét is jelzik, és hasonlóan a modern jogrendszerek jogforrási hierarchiájához, nem állhattak ellentétben a „magasabb rendű” jogágból származó normákkal. Ezek a *ius divinum* – másképp *ius sacrum* vagy *fas*¹ – azaz az isteni jog, a *ius publicum*, azaz a közjog, végül a *ius privatum*, azaz a magánjog.

Ami a kronologikus sorrendet illeti; minden ősi kultúrában megfigyelhető, hogy az istennel (istennel) tartott kapcsolatokra vonatkozó emberi normák megelőzik az állam és egyén, illetve az egyének egymás közti viszonyait szabályozó normákat. Ebből adódóan mind a közjog, mind a ma-

¹ A *fas a fari*, „kimondani, kiejteni” igéből származik, és ugyanúgy jelzi a római vallás alapvetően verbális jellegét, mint a korai performatívumok vagy tulajdonátruházó ügyletek szóbeli kötöttsége, melyet a *lex XII tabularum* így fogalmaz meg: „*Cum nexum faciet mancipiumque, uti lingua nuncupassit, ita ius esto.*” (XII.6.1.). Ugyane szóból ered a szentélyt jelentő *fanum*, illetve az ellentéte, a szentségen kívül („előtte”) álló *profanum*.

gánjog – különösen eleinte, a jog archaikus korszakában – sokat merít az isteni jogból; az emberi jog mintegy „szakrális legitimitást” kap. Ennek részleteit a későbbi fejezetekben, a megfelelő helyeken bővebben kifejtem, de ami a római jogon kívüli példákat illeti, elég csak Hammurabi törvényeire vagy a mózesi törvényekre gondolnunk. Ezek a korai törvények ráadásul nem tesznek éles különbséget közjog és magánjog között. A magánjog csak mint a magántulajdon büntetőjogi védelme jelenik meg, eleinte az is csak korlátozott mértékben. Ez volt a helyzet a korai római társadalomban is, ahol a magánérdek védelme eleinte szinte kizárólag az önhatalomra és önbíráskodásra volt utalva; az állam csak a legszükségesebb, minimális mértékben avatkozott be a magánszférába.

Rómában a köztársaságkor végére egy igen fejlett magánjogi rendszer épült ki, mely azonban ugyancsak sok területen kapcsolódott egyrészt az isteni joghoz, másrészt a közjoghoz. Ennek – sajnos csak vázlatos – áttekintését az alábbi pontban adom.

1.1. A *ius divinum*

A *ius divinum*, mint a római jog legkorábban kialakult, egyben viszont fejlődésében a legkorábban lezárult, így a legarchaikusabb rétege, mind a *ius publicum*ra, mind a *ius privatum*ra – különösen a korai időkben – nagy befolyással bírt. Sajnos, a keretek nem teszik lehetővé az isteni jog rendszerének teljes felvázolását, úgyhogy ehelyütt csak a legfontosabb vonásokra térhetek ki.

A modern, önálló római vallástörténet megalapítója, Georg Wissowa – akinek az apja jogászként a breslauer városi bíróság titkára volt – 1902-ben befejezett művében² a római vallás jelenségeit alapvetően a rómaiaknak az istenekhez való jogi viszonyában ragadta meg. Az általa alapított vallástörténeti iskolát ezért is nevezi Thomas Köves-Zulauf „racionalista jogászi iskolának”.³ Wissowa felfogása szerint az áldozat például egy *do ut des* vagy *do ut facies* jogi ügylet ember és isten között, és ilyen alapon a vallás egy szakrális jogszabályok rendszerének tűnik, melynek koordinálói a *pontifex*ek. Ezt a nézetet látszik alátámasztani az a – római jog fejlődése szempontjából igen jelentős és hosszú – időszak, melynek során a *pontifex*ek mintegy „kisajátították” a jogot. Wissowa iskolájának továbbvivője, Kurt Latte 1960-ban megjelent művében⁴ ugyan enyhít Wissowa szélsőségesen jogi beállítódásán, de továbbra is megmarad azon az alapon, hogy a római vallásban végső soron minden jogi megfogalmazást nyert, és azáltal, hogy a jog ilyen mértékben áthatotta a vallást, a vallás – végső soron – magát az államot, ezen keresztül pedig annak egyik legfőbb megnyilvánulási formáját, a jogot határozta meg; azaz visszatértünk a kiindulópontozhoz.

Természetesen a modern kutatás – amellet, hogy elismeri a római vallás, és különösen annak egyes elemeinek jogi relevanciáját – sokkal árnyaltabb képet ad, de itt erre nincs mód kitérni.

1.1.1. A *ius divinum* és a *ius privatum*

Magánjogi szempontból a legszembetűnőbb példák a dologi jogban a *res extra commercium* körében a *res divini iuris* (*res sacrae*, *res sanctae*, *res religiosae*), melyek „*nullius in bonis sunt*”⁵, egyelőre tekintet nélkül arra, hogyan lesznek azzá, illetve hogyan szűnik meg ebbéli minőségük. Hasonló a helyzet a családjogban, ahol a patriciusok ősi házassági formájánál, a *confarreati*ónál jelentős szerep jutott a *sacra*nak olyannyira, hogy *flamen*ek csak ilyen házasságból születettek és ilyen házasságban élők lehettek.

Mivel az ilyen házasság sokkal szorosabban kötötte a feleséget, valamint a *matrimonium sine manu* gyakorlata ebbe a hagyományosabb, konzervatívabb házassági formába nehezebben tudott behatolni, a principatus elejére már oly kevesen kötöttek ilyen házasságot, hogy a papi kollégiumok jó részét nem tudták feltölteni. Ezen a helyzeten segített Augustus – vallási reformjával egyidőben – úgy, hogy a *confarreati*ós házasságban a *manus* joghatásait csak a *ius divinum* számára fontos *sacrum*okra korlátozta;

² G. WISSOWA: *Religion und Kultus der Römer*. 1902. (2., átdolgozott kiadás München, 1912.)

³ T. KÖVES-ZULAUF: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, 1995. p.16.

⁴ K. LATTE: *Römische Religionsgeschichte*. München, 1960.

⁵ GAIUS, 2. 9.

vagyonjogi kihatása nem volt. Itt válik végre el – legalábbis a családjognak ezen a területén – a *ius divinum* a *ius privatum*tól.

Szagrális elemek felbukkannak a kötelmi jogban is, pl. a *sponsio* esetében, ahol a kötött esküszöveg („*Centum mihi dari spondesne? – Spondeo.*”) valószínűleg az isteni jogból levezethető, mégis a *ius divinum* magánjogba történő behatását talán az ősi perjogban figyelhetjük meg leginkább. A *legis actio sacramento* esetében ugyanis, a *vindicatio* és a praetori felszólítás után a felek mindegyike esküre hívja fel a másikat, hogy neki van igaza: „*Quando tu iniuria vindicavisti, D (L) aeris sacramento te provoco!* – mire az alperes – *Et ego te!*”. Mivel mindkettőnek nem lehet igaza, az egyik szükségszerűen *nefast*, *sacrilegium*ot követ el, és ezzel mintegy megbontja a *pax divinát*, melynek helyreállítása az illető *magistratus* és pap (ez esetben jellemzően *pontifex*, később, mikor a per már elvesztette igazi sacramentum jellegét, csak kezesek, a *praedes sacramenti*) feladata. Így a magánjogi actióból az ügy átkerül az isteni jog szférájába, az isteni rend megsértését pedig a közjogi személyek az állam nevében teszik jóvá.

1.1.2. A *ius divinum* és a *ius publicum*

A *ius divinum* behatolása a *ius publicum*ba még nyilvánvalóbb. Ulpianus szerint ugyanis „*Publicum ius in magistratibus, in sacris, in sacerdotibus constitit.*”, azaz amellet, hogy a magistratusok feladata, részben a szentségeken, részben a papságon múlik.

Az állami élet szinte minden szférájában jelen voltak a *ius divinum*ból levezethető aktusok. A *legislatiót*, a *magistratusok* választását, a *senatus* üléseit, a csatákat, a béke és háború kérdését, a nemzetközi szerződéseket, később a *provinciák* igazgatásának mindennapjait át- meg átszötték a különböző kultikus cselekmények, melyek tartalmilag is fontos részét képezték mindezeknek. Lebonyolítói nemcsak a különböző papi *collegiumok*, hanem maguk az állami *magistratusok*.

A köztársaságkori magistratus-választások csak úgy voltak érvényesnek, ha azokat a megfelelő papi testületek (ez esetben az *augurok*) a kedvező előjelek „szolgáltatásával” mintegy jóváhagyták, szentesítették, és végső soron ez biztosította a társadalmi legitímáció mellett az isteni legitímációt.

A csaták előtt szintén az *augurok* közreműködésével történt a szent csirkével történő jóslás a csata kedvező kimenetelére, és ha ezt a hadvezér elmulasztotta vagy profanizálta, mint Caius Duilius az I. pun háborúban, úgy számíthatott arra, hogy a *senatus sacrilegium*ért felelősségre vonja.

A középületeket – melyekhez természetesen a templomok is hozzátartoztak – szintén állami áldozatok kíséretében avatták, illetve szentelték fel, mely áldozatok során a *magistratus* egyben az áldozati állatok beleit vizsgálva, a *haruspicium* keretében olvasta ki az istenek tetszését vagy nemtetszését az illető állami aktussal kapcsolatban.

Ugyanígy, az állami lét fontos társadalmi-politikai eseményeit mind kísérték az állami kultuszok megfelelő eseményei a *magistratusok* és a különböző papi testületek részéről egyaránt. Az évenkénti nagy állami áldozatot, a *suovetauriliát* a *rex sacrorum*, az – egyébként minden egyéb politikai hatalomból életre szólóan kizárt – főpap mutatta be, de az állammal kapcsolatos minden egyéb ünnepség fő résztvevői szintén a különböző papi testületek, *flamének* és *pontifexek* feladata volt.

Valószínűleg nem tekinthető az sem véletlennek, hogy Iulius Caesar politikai karrierjének második, igazán nagy magasságba ívelő szakaszát valójában a *pontifex maximusi* tisztség megszerzésével kezdte, és melyhez – legalábbis a *principatus* korának első két évszázadában – minden császár továbbra is következetesen ragaszkodott.

A szent jog más területeken is áthatotta a politikát; elég csak a *tribunus plebis sacrosanctitasára* utalnunk, amely mintegy megerősítette helyzetét az államon belül, és a törvényi védelem mellett bizonyos isteni oltalom alá is helyezte, hiszen megsértése egyben *sacrilegium*, végsősoron *nefas* volt, és az isteni rend ilyen téren megsértése, ha az állam vezetői nem léptek fel ellene, egyben magára az államra hozott isteni haragot.

Az állam és vallás szoros összefonódása a capitoliumi trias; kezdetben Iuppiter, Mars és Quirinus, később, az etruszk és faliscus elemek beemelésével, Iuppiter, Iuno és Minerva tiszteletében és kultuszában csúcsosodott ki.⁶ Az állami istenkultusz kialakulása azonban a Kr.e. III. századra lényegében lezárult, és a továbbiakban már nem bővült újabb istenek meghonosításával. Az utolsóként, Kr.e. 204-ben, „hivatalosan” *evocatio*val Rómába került istennő, a kisázsiai Kybelé, akit Rómában Magna Mater néven tiszteltek, még

⁶ KÖVES-ZULAUF, pp.119.

bekerült az állami pantheonba, és gyakran fordult elő a capitoliumi trias tagjaival együttes tisztelete, mint mutatja egy, a Kr.u. 163-ból származó *sopianaei* oltár.⁷

Ez természetesen nem zárta ki azt hogy – egyrészt az *interpretatio Graeca* során, midőn a tarentumi háborút követően Róma egyre szorosabb kulturális függőségbe került a görögségtől – a római isteneket megpróbálják azonosítani a valójában többnyire ténylegesen egy töről származó görög istennel, illetve – az *interpretatio Romana* során – midőn a III. század közepétől Róma kilépett szűkebb, itáliai környezetéből, és új népekkel, velük pedig új istenekkel találkozott, ezeket az isteneket azonosítsa saját állami isteneivel. Mindezt – különösen Keleten – természetesen már elősegítette a görög-macedon hódítás következtében e térségben létrejött hellenizmus, és e szinkretizmusra való törekvés egyben a Római Birodalom egységét is hivatva volt szolgálni (mint pl. a Syriából Pannoniába vezényelt csapatok *Iuppiter Dolichenus* tisztelete). Mindazonáltal elsősorban a kelta-germán istenek (mint pl. a pannoniai *Sivanus*), valamint különösen az I. században már a birodalom nyugati vidékén is hódító misztériumvallások (Mithras, Cybele és Attis vagy a bacchanáliákba torkolló Dionysos kultusza, végül a Kr.u. I. századtól a kereszténység) már csak nagyon erőltetetten fértek bele az *interpretatio Romanába*. Bizonyos periodikus tiltásoktól, esetleg üldözésektől eltekintve e misztériumvallásokat ugyan megtűrték az állami kultuszok **mellett**, de gyakorlásuk a magánszférába húzódtott vissza egészen a Kr.u. IV. századig, midőn 313-ban Constantinus és Licinius császárok az *edictum Mediolanensé*vel biztosították a kereszténység gyakorlását, majd végül Nagy Theodosius császár a kereszténység kivételével minden más isten kultuszát betiltotta. Ekkorra viszont a kereszténység lépett az addigi állami kultuszok helyére, és uralkodó vallásként nagyon hamar megtalálta helyét az államhatalmon belül.

Sajnos a szakdolgozat keretei nem engedik a *ius divinum* részletes kifejtését, így a *ius privatumra* és a *ius publicumra* való mélyebb hatásairól csak a fenti, vázlatos kép kialakítására nyílik lehetőség. A későbbi fejezetekben, ahol szűkebben érinti a témát, mindazonáltal igyekszem a releváns részletekre rávilágítani.

1.2. A *ius publicum* és a *ius privatum*

A *ius publicum* és a *ius privatum* elhatárolására Iustinianus *Institutuói* adnak definíciót: „*Ius publicum est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem*”.⁸ Azaz a különbség nem abban áll, mint a modern jogrendszerekben, ti., hogy mi a **jogviszony tartalma**, hanem abban, hogy ki a **jogviszony alanya**. Az ókori Rómában minden a *ius publicum* hatálya alá tartozott, ami valamilyen módon érintette az államot, még akkor is, mikor olyan jogi aktus történt, amelyben – elvileg – az állam nem hatalmi tényezőként, hanem valójában – a modern jogfelfogás szerint – magánjogi félként szerepelt.

A római államjog-felfogás szerint *salus rei publicae suprema lex esto*, ebből következően pedig az élet minden területén – így végsősoron a jogban is – a magánérdek alárendelődött a közérdeknek. Ez nemcsak a – modern felfogás szerinti – államjogi aktusokra érvényes, hanem mindarra, amit ma a *ius privatum* körébe sorolnánk, így a dologi és a kötelmi jogi részre is.

A *ius publicum* Rómában nem volt olyan aprólékosan, a finom részletekig kidolgozva, mint a *ius privatum*. Így olyan elméleti kérdéseket, hogy mi alapozza meg az állam jogképességét; azaz végsősoron, hogy van-e és milyen *caputja* a *res publicának*, a római jogtudomány nem vezetett le, egyszerűen adottnak tekintették.

Mivel a *ius publicum* közhatalmi elemeivel a továbbiakban részletesebben foglalkozom, itt most csak az államnak, pontosabban a közösségnek a magánjogi szempontból releváns vonásait vázolom fel.

1.3. A *ius publicum* alanya

A legfőbb államjogi aktusokat, a *legislatiót* vagy a nemzetközi szerződéseket már a legősibb korban a *Quirites populi Romani*,⁹ majd a *populus Romanus*, végül a *senatus populusque Romanus* nevében

⁷ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Terrae / Matri / Iul(ius) Rufus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* [RIU: 971.]

⁸ *Inst.* 1.1.4.; *Dig.* 1.1.1.2.

⁹ T. LIVIUS: *Ab urbe condita*, I.24.1-9. (Livius a nemzetközi jogi aktusok menetét közli, miközben az Alba Longa, illetve a *latini veteres* elleni háborúról tudósít.)

végezték. Ebben az esetben a *Quirites* vagy a *populus* alatt a római polgárok – pontosabban a felnőtt, fegyveres, római jogú férfilakosság – összessége értendő, vagyis nem egy elvont államfogalom, hanem maga a közösség.

A közösség tagjainak természetesen rendelkezniük kellett a *ius Quiritium*mal. Ennek összetevői a közjogi-államjogi természetű *ius suffragii* és *ius honorum*, a magánjogi természetű *ius commercii* és *ius connubii*, végül a büntetőjogi *ius provocationis* (azaz főbenjáró ügyben a népgyűléshez – később, változóan a *senatus*hoz, illetve a császárhoz – való fellebbezés joga a *lex Valeria de provocatione* alapján). Mivel a *ius publicum* szempontjából természetesen csak az első kettő releváns, a megfelelő helyen alapvetően csak ezzel foglalkozom.

A római államban, illetve annak alávetetten azonban éltek olyan népek, társadalmi csoportok is, melyek a *ius Quiritium*ból ki voltak rekesztve. Ezek a köztársaság végére, a praetori jogfejlesztésnek köszönhetően, a magánjog területén többé-kevésbé eljutottak a *Quirites* szintjére. Vagy azért, mert a *ius Quiritium* egy részét megkapták (mint a Latini a *ius commercii*t), vagy mert a praetor peregrinus, működése során, pl. a legfontosabb tulajdonviszonyok esetében következetesen alkalmazta a „*si civis esset*” fictiót. Ennek következtében a birodalom népességének nagy része ilyenolyan mértékben részesült a római *ius privatumból*.

Hasonló volt a helyzet a *ius publicum* keretében is; a legfontosabb döntéshozatali fórumok és hivatalok természetesen fenn voltak tartva a *Quirites* (illetve egyes osztályai) számára. Azonban az önkormányzatiság bizonyos elemeit és fokozatait a birodalom szinte minden néprétege élvezte, ezenkívül a polgárjog-adományozás – bizonyos korlátokkal és lépcsőfokokkal – itt is éreztette hatását.

1.4. A *ius publicum* dologi joga

Az állam dologi jognak is lehetett alanya; szerezhetett és átruházhatott. Tulajdonossá válhatott *occupatio*, tulajdonátruházás, ajándékozás, hagyatékából való szerzés, állami vagyon gyümölcsöztetése, *specificatio* és *accessio* révén éppúgy, mint a magánszemély a *ius privatum* alapján; valamint – kizárólag közcélra és állami döntés alapján – kisajátítással (*vindicatio ex rei publicae utilitate*), mely azonban nem járt feltétlenül kártalanítással, esetleg csak részleges kártalanítással.

Az állami vagyont – a dolgok *ius privatumból* ismert osztályozásának mintájára – itt is feloszthatjuk ingatlan és ingó dolgokra. Az ingatlanok ezenkívül tovább oszthatók a *res publico usui destinatae* körére, valamint az általában *ager publicus*nak vagy *ager Romanus*nak nevezett, az állam tulajdonában lévő, de magánosok használatába adott termőföldekre.

1.4.1. A *res publico usui destinatae*

A *res publico usui destinatae* valójában olyan állami tulajdonban lévő dolgok, melyeket az állam biztosított – többnyire ingyenes használatra – a polgárai számára. Ilyenek különösen a vízvezetékek, közutak és közterek, közfürdők, piacssarnokok stb., melyek a köz javát szolgálták, és sokuk valójában bizonyos szociális funkciót is betöltött (a gazdagnak volt saját fürdője; a közfürdőbe inkább a szegények jártak).

Mindezeket közpénzből létesítették, fenntartásuk, felügyeletük pedig a *magistratusok*, így különösen az *aedilis (curulis)* feladata volt, de vannak adataink róla, hogy bizonyos – a dolog természetéből adódóan főleg bírságot – jogköre ezekkel kapcsolatban a *praetor (peregrinus)*nak is volt.¹⁰

1.4.2. Az *ager publicus*

Az állami ingatlanok másik típusa, a közföldek, alapvetően két csoportra oszthatók; az *agri vectigales*ra és az *agri compascuira*. Az előbbit családok kapták művelésre évi fizetendő bér,

¹⁰ A *lex Quinctia de aquaeductibus* – Kr.e. 9-ből – ha „nincs *aedilis*”, a *praetor peregrinus* hatáskörébe utalja a megrongált vízvezetékek *in integrum restitutió*járól való gondoskodást. [FIRA I. p.152-153.]

vectigal fejében, és használata egyben örökölhető volt, míg az utóbbit – valószínűleg – közösen használták.

A két földtípus közötti különbség nem teljesen tisztázott; egyes nézetek szerint a minden második évben művelt földeken, a parlagoltatás időszakában legeltettek, ami egyben a trágyázást is biztosította volna. Mások szerint a két földbirtoktípus eleve a primitív római társadalom kettős összetevőjére, a földművesekre és a pásztorkodással foglalkozókra vezethető vissza, míg megint más vélemény szerint eleve a rossz, mocsaras vagy hegyvidéki, azaz nehezen művelhető földeket használták legelőnek, a síksági, és egyben jól kimérhető földeket pedig felparcellázták.

A *leges Liciniae Sextiae* értelmében az *ager publicus*ból bérelhető föld maximális mértékét időről időre megpróbálták ugyan szabályozni, de az állandó ismétlések mutatják, hogy vajmi kevés sikerrel.

Róma növekedésével a közföldek területe is nőtt (általában a meghódított területek $\frac{1}{3}$ -át nyilvánították *ager Romanus*nak), mely területekre időről-időre római polgárokat telepítettek. Ez Itáliában eleinte általában római jogú *coloniák* alapításával járt, ami elvonta a népességfelesleget Rómából (és egyben enyhített a *proletarok*nak biztosított ingyengabona költsége miatt felboruló államháztartás gondjain). A későbbiekben pedig, mikor a mariusi hadseregreform értelmében *veteranus*okat telepítettek, stratégiaileg is fontossá vált.

Az első kampányszerű, nagyarányú telepítéseket a Gracchusok idején kezdték meg, midőn a *tresviri agris pericandis* (vagy *dandis*) *assignandis* működése nyomán mintegy 60.000 nincstelen római polgárt juttattak saját tulajdonú földhöz Italia-szerte. A katonai *coloniák deductiója* a Kr. u. I-II. század fordulójáig tartott, mikor a provinciákban az utolsó ilyen *coloniákat* alapították. Pannoniában a *colonia Flavia Siscia*, illetve talán *Sirmium* volt az utolsó ilyen; egy Kr.u. 71-ből származó katonai diploma alapján ide Vespasianus császár a ravennai és misenumi flotta kiszolgált katonáit telepítette le.¹¹ A későbbiekben már többnyire csak *missio nummariával*, pénzbeli végkielégítéssel bocsátották el a katonákat, mindazonáltal valószínűleg előfordult, hogy a *missio nummaria* mellett később is történtek *missio agraria* leszerelések, de ezeket a *veteranus*okat már csak létező *coloniák*ba telepítették, mint a *legiones I és II Adiutrix*, illetve a *legio III Flavia* katonáit a *colonia Ulpia Traianában* egyes sírkövelek alapján.¹²

1.4.3. Az állami ingóvagyon

Az ingóvagyon tekintetében a *servi publici* mellett az állami kincstárral kell röviden foglalkoznunk. Az állami rabszolgák általában olyan közfeladatok ellátását végezték, mint az útkarbantartás, személyszállítás, tűzoltás. Ezeket eleinte magánosoknak adták bérbe,¹³ majd később – a feladatok sokasodásával – a principatus alatt alsóbb beosztású tisztviselők végeztették az állami rabszolgákkal.

Az államkincstár az állami jövedelmekből (állami ingatlan gyümölcsötetése, az *agri Romani* után szedett *vectigalia*, hadizsákmány, árverési bevétel, adóbérlők befizetései stb.) származott. A *magistratus*ok rendelkezésére kétféleképpen állt; a közpénzek kezelésével megbízott (patriciusi) Saturnus- illetve (plebeiusi) Ceres-templom papjai voltak – a levéltár mellett – ennek őrzői, melyből a *magistratus* az állam szükségletei szerint költhetett. Ilyen kiadások voltak a közberuházások, mint pl. vízvezeték- vagy útépités, az ostiai kikötő kiépítése vagy a *horreum publicum*okban felhalmozott, véstartaléknak számító gabona és olaj.¹⁴ A későbbiekben – a papok mellett – a *quaestor*, illetve a *senatus* lett a pénzügyek kezelője, illetve ellenőre.

Szintén a Saturnus-templomban őrizték az ún. *aerarium sanctius* aranytartalékát, melyet csak végszükség esetén, megfelelő eljárás mellett lehetett igénybe venni.¹⁵ Hasonló – évszázadok alatt, több-

¹¹ CIL XVI.18.; „...et sunt deducti in Pannoniam”, azaz a *missio honestával* együtt *deductió*ban is résztvett.

¹² AIJ 374, 375: *missio nummariával* telepített *veteranus*ok; CIL III.4057=AIJ 373: „*deduct(us) c(oloniam) U(lpiam) T(raianam) P(oetovionem) missione agr(aria) II*”, ami valószínűleg úgy értelmezhető, mint 2. földhözjuttatás, azaz folyamatosan telepítettek *veteranus*okat ugyanabba a *coloniába*.

¹³ *Dig.* 1.15.1.

¹⁴ Itt a *horrearius*ok magánosok gabonáját is tartották – bér fejében –, melyért *custodia* felelősséggel tartoztak (*Dig.* 19.2. 60.9.)

¹⁵ Így pl. a II. pun háború idején, mint Livius tudósít róla (T. LIVIUS: *Ab urbe condita*, 27.10.)

nyire fogadalmi ajándékok, mint arany-, ezüst vagy bronztripusok formájában felgyülemlett – „kincese” a többi isteneknek is voltak, és ebből is lehetett végszükség esetén „kölcsonvenni”.

1.5. Az állam örökjoga a *ius publicum* szerint

A római államnak volt mind *universalis*, mind *singularis* öröklési képessége; bár többnyire csak végrendeletből. A császárkorig az örökös híján uratlanná vált hagyatékot (*bona vacantia*) *iustus titulus* és *bona fides* nélkül bárki elfoglalhatta, és az *usucapio pro herede* alapján egy év alatt (az ingatlant is!) elbirtokolhatta; azaz nem volt az államnak öröklési joga felette. A *lex Iulia* és *Papia Poppaea* (Kr.u. 9) értelmében aztán a császárkorban ez jelentős változáson ment át, amennyiben

- a *bona vacantia* automatikus megszerzésével (*bonorum vindicatio*),
- az örökös *testamenti factio*jának elvesztése esetén a *caducorum vindicatio*val és
- az örökös *indignusszá* válása során a *bona ereptoria* elperlésére szolgáló *extra ordinem* lefolytatott eljárással

eleinte az *aerarium*, majd a fokozatosan kialakuló császári *fiscus* megszerezhetette a hagyatékot. Bár a *fiscus* ilyenkor nem *heres*, csak *heredis loco est*, viszont *cum onere*, így kötötték a *legatumok*, felszabadítások, a hagyaték adósságai – igaz, csak a hagyaték erejéig.

Az államnak (vagy valamilyen istennek, vallási alapítványnak) juttatott adományokat – akár halál esetére, akár még életben – általában valamilyen közcélra adományozták. Ebből alakult ki aztán a keresztény korszakban a *pia causa* alapítványok intézménye, melyet az állam is elismert, és ezáltal a keresztény egyház is államjogi elismerést nyert.

1.6. Kötelmek a *ius publicum* szerint

Az állam a közfeladatok ellátására szükségszerűen különböző kötelmi jogviszonyokba kellett kerülnön magánosokkal. Az összes nagy állami építkezést (már a Kr.e. VI. századtól, elsősorban az etruszk királyoktól), az államilag szervezett gabonabehozatalt, a hadiszállítást, a köztisztasági munkákat, adószedést stb. mind magánosoknak adták ki – mégpedig a *ius publicum* keretében.

Az állammal kötött szerződések rendszere azonban – forrásadatok híján – nem annyira világos, mint a *ius privatum* esetében. Ennek több oka is lehet; egyrészt, mivel jóval korábban alakult ki, mint a klasszikus kori magánjogi szerződéses rendszer java része (pl. a konszenzuál szerződések), valószínűleg több benne a szokásjogi elem. Másrészt, éppen a korai kialakulás miatt, minden bizonnyal már jóval előbb ki voltak dolgozva a részletei, mint a *ius privatum*nak, eleve vagy legalábbis jóval korábban formátlan szerződéseket kötöttek, vagyis a jogtudósoknak nem kellett annyit foglalkozniuk vele.

Mint tudjuk, a – valószínűleg szakrális eredetű – *bona fides* követelménye a kötelmeknél a *ius publicum*ban már régtől adott volt; mindenki tartozott a közzel szemben legjobb tudása és lelkiismerete szerint eljárni, különben az illetékes *magistratus* eljárást indíthatott ellene. Idevágó történelmi példa a II. pun háborúból egy Postumius nevű hadiszállító esete, aki a rossz minőségű árut rozoga hajókra rakatta, melyek aztán el is süllyedtek, ő pedig a jó minőségű áru ellenértékét követelte. A nyomozást végző *tribunus plebis* megállapította a csalást, majd a *praetor* elé vitte az ügyet; végül *actio publica* keretében ítélték el Postumiust, azaz büntető szankciókat alkalmaztak a tudatos szerződésszegéssel szemben.

A történetből nemcsak a *bona fides* követelménye tűnik ki, hanem az a tétel is nyilvánvaló, hogy *vis maior* esetén a megrendelő (vevő) volt a kockázat viselésének a terhe, valamint a szállító az áruért a *praestare* jellegű, minőségi és mennyiségi szavatossági felelősséggel tartozott. Mindez már a III. század végén, amikor a klasszikus kori *emptio-venditio* konszenzuálszerződések a *ius privatum*ban még nem léteztek.¹⁶ A közjogból ment aztán át a késő-köztársaságkorban mind a *bona fides*, mind a többi kötelmi jogelv a magánjogi kötelmekbe is (az ősi jog a kellékszavatosságra csak *mancipatio*val elidegenített és utóbb kisebbnek bizonyult telek ügyében indított *actio de modo agri* nevű kereset esetében ismert kivételt).

¹⁶ ZLINSZKY J.: *Ius publicum (római közjog)*. Bp. 1994., pp.147.

Végül, a *ius publicum* valószínűleg, át- meg át volt szöve szakrális elemekkel, márpedig a *ius divinum* nem volt olyan változékony és rugalmas, mint a *ius privatum*, azaz valószínűleg egyszer és mindenkorra adva volt. Ilyen minőségében nyilván már korábban és egyszerűbb megoldásokkal védtek a *dominium publicumot*, mint a *dominium privatumot*, az állammal szemben álló magánfél pedig eleve kevesebb eséllyel szállhatott egy esetleges jogvitába, mint egyenrangú társával szemben.¹⁷

1.6.1. Tulajdonátruházó kötelmek

Az egyik legfontosabb állammal kötött ügylet az *emptio publica* keretében az *addictio*, melynek során az állam a fel nem osztott hadizsákmányt a *subhastatio* keretében elérvezezi; a befolyt összeget közcélokra használja fel, az elérvezett dolgon pedig a vevő eredeti szerzőmóddal azonnal Quiritár tulajdont szerez. Ennek párja az *adsignatio*, melynek során a *dominium publicumból* – legyen az ingatlan, mint az *ager publicus* vagy ingó, mint a hadizsákmány – az állam ingyenesen juttat a polgároknak (vagy a hadjáratban résztvevő katonáknak), akik eredeti szerzőként szintén az aktuálisan Quiritár tulajdonosok lesznek.

Varro szerint Quiritár tulajdont hatféle módon lehet szerezni: *mancipatio*, *in iure cessio*, *usucapio*, *hereditas*, valamint **államtól való vétel** (*addictio*, *emptio*) és **hadizsákmányból való juttatás** (*adsignatio*) útján.¹⁸

1.6.2. *Locatio conductio* típusú kötelmek

A szerződések másik nagy köre, mely a *ius publicumban* valószínűleg már a *ius privatum*-beli megjelenését megelőzően létezett, a *locatio conductio* szerződések. Már a legkorábbi időktől létezett mindhárom fajtájuk (*l. c. rei*, *l. c. operarum* és *l. c. operis*), mégpedig úgy, hogy az állam mindkét félként résztvehetett e szerződésekben:

- *locatio conductio rei*:
 - az állam, mint *locator*; mikor az *ager publicus*ból kimért telket bérbeadja a családnak vagy a vám- és adóbehajtást a *publicanus*nak;
 - az állam, mint *conductor*; mikor – pl. hadiszállításra – bérbe veszi a magánosok hajóit;
- *locatio conductio operarum*:
 - az állam, mint *conductor*; mikor közmunkák során igénybe vette a szegényebb szabadok (*proletarii*) munkaerejét (ha nem tudott elég munkát biztosítani, köteles volt ingyen, minimális ellátást nyújtani);
 - az állam, mint *locator*; mikor bérbeadta a *servi publici* munkaerejét – ez egyébként valószínűleg az összes *locatio conductio* jellegű szerződés archetípusa (esetleg éppen olyan *locatio conductio operis*hez, melyben ő volt a *locator*, így tudott csökkenteni a közkiadásokon);
- *locatio conductio operis*:
 - az állam, mint *locator*; mikor a magánosoknak megrendelést adott bizonyos közmunkák elvégzésére, illetve
 - az állam, mint *conductor*; mikor magánosok számára végzett el valamilyen munkát, pl. földmérést.

Mindezek a változatok – és a bérleti, munka-, illetve vállalkozási szerződésbeli kötelmek részletes szabályainak nagy része – jóval a *ius privatum*-beli megjelenésük előtt (néhányuk már a Kr.e. V. században!) léteztek a közjogban, így valószínűleg ugyancsak hatottak azok magánjogi fejlődésére.

1.6.3. A *mandatum*

A *ius publicum* igen gyakran alkalmazott, egyenlőtlenül kétoldalú kötelme a *mandatum*. Az állam a feladatait ugyanis általában *mandatum*-ként adta ki a tisztségviselőknek, akik – a megbízás szabályai szerint – kötelesek voltak azt *bona fide* és lelkiismeretesen, a megbízó (jelen esetben az állam, illetve nyilván annak valamilyen közhatalmi szerve) esetleges utasításai szerint ellátni. Ha valaki ezeket a követelményeket nem teljesítette vagy megszegte, illetve ha hanyagabban (*negligentius*) járt el,

¹⁷ ZLINSZKY, p.143.

¹⁸ VARRO: *De re rustica*, 10.4.

mint ha a saját dolgában járna, úgy az *infamiával* járó *actio mandati directa* volt indítható ellene. A feladatok végrehajtását a *ensor*, valamint a *quaestorok*, illetve piaci ügyekben az *aedilis curulis* ellenőrizte. A megbízási jogviszony ugyan ingyenes („*mandatum nisi gratuitum nullum est*”), a *mandatarius* mégis megtalálhatta a számítását (pl. hadizsákmány), ezenkívül a félig politikai jellegű *mandatum* egyben karrierjét is egyengethette. A *mandatum*nak mindezek a szabályai a *ius publicum*ban már előttünk állnak a Kr.e. III-II. században, mint ahogy azt némely *quaestio*s eljárásból sejteni lehet. Itt is csak követte a közjogi mintákat a magánjogban kialakuló megbízási szerződés.

1.6.4. A *societas* és a *collegium*

Végül szót kell még ejtenünk *societas*ról és a különböző *collegium*okról. A magánjogi jellegű társaság, a *societas* szintén viszonylag korán, és a *ius privatum*ot ugyancsak megelőzően megjelent az állammal kötött szerződések keretében. Ilyenek voltak eleinte különösen a hajósok, közraktárosok, adóbérlők, hadiszállítók.

Ennek nyilvánvalóan az is oka volt, hogy egyes – az állam által megrendelt – nagyberuházások meghaladták az egyes magánosok tőkeerejét, de az is közrejátszhatott, hogy ezek a vállalkozások tipikusan nagy kockázattal járó üzleteket jelentettek, ahol a többfelé elosztott befektetés nagyobb biztonságot jelenthetett. Különösen így volt ez a hajózásban, ahol viszont a rómaiakat messze megelőzve a szíriai-föníciai, valamint a görög kereskedőknél régtől fogva bevett forma volt, márpedig a rómaiak ezektől a népektől tanultak hajózni.

Másfajta társaság a *collegium*; ezek az inkább közjogi testületek egyrészt a különböző papi társaságokat jelentették, mint a *pontifexek*, *flamenek*, *Vesta*-szüzek, *Salius*-, *fetialis*- vagy *Luperculus*-papok és *augurok* testületei, melyeknek megvoltak a pontosan körülhatárolt közjogi funkciói – a *pontifexek* pl. a középső-köztársaságkorig többek között a jogmagyarázat letéteményesei voltak, a *fetialis*-papok a korai korban a külkapcsolatokat irányították stb.¹⁹ Ezek a funkciók nyilván olyan időkre nyúlnak vissza, mikor az állam irányítása nem vált el az istennel való kapcsolattartástól, illetve az emberi normák még isteni kinyilatkoztatás formájába burkolóztak. Az ősi királyságokban az uralkodó fővezér, az ország legfőbb bírása és egyben népének legfőbb papja is, akinek az istennel való kapcsolata alapvetően befolyásolhatja a közösség sorsát. Bár a fenti funkciók többsége a köztársaságkor végére „szekularizálódott”, nyomokban felfedezhetjük ezek szakrális összetevőit a *principatus* első századaiban is.

Az etruszk eredetű *haruspexek* nem alkottak a római fogalmak szerinti papi testületet; az ő tudományuk apáról fiúra szálló, ősi, titkos tudás volt, és tagjaik mindvégig ellenálltak az állam olyan kísérleteinek, melyek keretében be akarták tagozni őket a hivatalos állami kultusz rendjébe. Működésük mindazonáltal elengedhetetlen részét képezte a római *ius divinum* és *ius publicum* rendjének, így még a császárkorban is – mintegy magánjósokként – rendszeresen közreműködtek az állami kultuszok vitelében.

A *collegium*ok másik formája a különböző, gyakran mesterségcsoportok szerint szerveződő önszervező egyletek. Köztük a leggyakoribb a *collegium fabr(or)um et centonariorum*, mely szinte minden *municipalis* helységben jelen volt. Valójában amolyan betegségi és temetkezési biztosító-egyletek lehettek, saját működési szabályzattal, pénztárral, tisztségviselőkkel, mint ahogy egy savariai oltárfelirat is tanúsítja.²⁰ Működésüket az állam is elismerte, és – a provinciális helytartón keresztül – maga a császár engedélyezte, nyilván a felterjesztett működési szabályzat alapján (mint arra következtethetünk a feloszlási eljárásból, melyet Plinius és Traianus levelezéséből ismerünk). Ezeknek egyben vallási funkcióik is voltak, erről azonban keveset tudunk. A *collegium*ok közös vonása, hogy mind a *ius divinum*, mind a *ius publicum*, mind a *ius privatum* szempontjából jogalanyiságuk volt.

¹⁹ A provinciákban ugyancsak megvoltak a megfelelő, állami kultuszt ápoló papi testületek, mint a *sacerdotes provinciae*, a *sacerdotes arae Augusti* vagy az *Augustales*; ezekkel a maguk helyén külön foglalkozunk.

²⁰ *M(ercurio ? -inervae ?) A(ugusto -ae) s(acrum) G(aius) Iul(ius) Maxim(us) dec(urio) col(oniae) Cl(audiae) Savar(iae) aedilic(us) et pr(a)ef(ectus) coll(egii) fabr(um) et cent(onariorum) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)* [RIU 139.]

A KÖZJOGI INTÉZMÉNYEK KIALAKULÁSA KÖZTÁRSASÁGKOR VÉGÉRE

2. A RES PUBLICA KIALAKULÁSÁNAK ÁTTEKINTÉSE

A hagyomány szerint az utolsó etruszk uralkodót, Tarquinius Superbus 510-ben egyszerűen kizárták a városból.²¹ Az addigi hatalmi rendet, mely a *senatus* és a *populus* bizonyos közreműködése mellett a *rex* uralmán alapult, felváltotta a *res publica*, modern kifejezéssel a köztársaság, bár a rómaiak nem annyira államformát, mint inkább az ügyek közös intézését értették e kifejezés alatt.

Rómában a királynak addig hármass feladata volt: ő volt a legfőbb közvetítő az istenek és a nép között, azaz a korai királyságoknak megfelelően államának **legfőbb papja**; ő volt az állam haderejének **főparancsnoka**, valamint a nép **legfőbb bírója**. A törvényhozás valószínűleg nem tartozott kifejezetten a hatáskörébe, hiszen az ún. királykori törvények, Romulus vagy Servius Tullius törvényei valószínűleg csak antedatálásai bizonyos köztársaság-kori szabályoknak. Ha volt is törvényhozás a korai időkben, az az ún. primitív „katonai demokráciák” mintájára a vének tanácsa – Rómában a *senatus* (*senex* = vén, öreg) –, illetve magának a népnek, a *populus*nak a közreműködésével, talán a már létező *comitia curiatum*án történhetett.

A királyság bukása után a rómaiak szemében túlzott hatalomkoncentrációt – azaz a papi, a hadvezérei (így, tyrannisztikus kormányzás és erős „testőrség” esetén hatalmi-végrehajtói) és bírói hatalmat szét kellett választani. Vagyis a hatalommegosztás nem a montesquieu-i vonalak mentén alakult ki, mégis egy olyan hatalmi egyensúlyt teremtett, ahol a különböző tényezők biztos kormányzásra adtak lehetőséget.

A király papi szerepét a *rex sacrorum* látta el (az egyetlen olyan tisztség a köztársaság idején, mellyel alkalmazták a *rex* kifejezést), de ezt szigorúan elválasztották az egyéb papi *collegium*ok politikai szerepétől. A *rex sacrorum* ezután teljes mértékben el lett zárva bármiféle politikai szerepvállalástól, pedig a papság többi része aktív és igen fontos szerepet kapott a római állami létben.

Ami a másik két tisztséget illeti, eleinte Rómát valószínűleg a három *tribus*onként, évente választott *praetor* (*prae-itor*; előjáró) irányította, melyek közül egyet, a *praetor maximus*t, kiemelték, azonban az ő szerepét hamarosan a *consul* vette át. Ettől fogva a *consul* az állami élet legfőbb irányítója, és egyben a hadsereg főparancsnoka. 367-től *collega minor*ként mellette állt a *praetor*, majd 242-ben, a *praetor peregrinus* tisztségének bevezetésével, így e tisztség megkettőzésével véglegesült az *imperiummal* rendelkező magistratusok köre: 2 *consul* az állam (és a hadsereg) élén, 2 *praetor* pedig az igazságszolgáltatás élén.

A *res publica* késő-köztársaságkorra kialakuló szervezete tehát alapvetően három tényezően nyugodott. A *magistratus*okon, a *senatus*on és a *populus* különböző népgyűlésein. Ezt Polybios a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus hatalmi formák egészséges összefonódásának látta.²²

²¹ ALFÖLDI András.: *Early Rome* c. művében ezt Kr.e. 472-470. tájára helyezi [pp.47.]

²² POLYBIOS, 6.11.11skk.

2.1. A hatalmi tényezők egyensúlya

A római alkotmány szerint – elvben – ezek közül a *magistratusok* hatalma volt a meghatározó, de igen finoman felállított korlátokkal. A *collegialitas* elvéből adódóan a *magistratus* ugyanis soha nem egyedül töltötte be a tisztségét (kivéve a *dictatort*). Ez a kettősség lehetőséget adott a *collegának* az *intercessióra*, azaz a másik döntéseinek, hatalmi aktusainak felülbírálatára.

A *collegialitas* alól mindenestre találhatunk kivételt; mint pl. Cnaeus Pompeius Magnus esete, mikor 52-ben, a rend helyreállítására „*sine collega*” választották consullá.

A másik elv az *annalitas* elve, azaz hogy az *imperiummal* rendelkező *magistratus* csak egy évig töltötte be a tisztségét (megintcsak kivéve a *dictatort*), ezután leköszönt, és egy ideig csak magánemberként politizálhatott. Ezt az elvet azonban már a késő-köztársaságkorban felrúgták.

Az *annalitas* alkotmányossági elvének semmibe vétele lett Tiberius Sempronius Gracchus veszte is, mikor 133-ban, néptribunusként megpróbálta a következő évre is jelöltetnie magát, mire megölték. Ugyanez csaknem száz évvel később már szinte természetes volt, mikor Iulius Caesart 46-ban először 10 évre dictatorrá, majd a következő évben örökös dictatorrá és 10 évre consullá választották. A túlzott hatalomkoncentráció és az *annalitas* elvének felrúgása azonban itt is sértette a *lex sacrata*t, így 44 márciusában a „királyságra törő” Caesart is meggyilkolták.

Végül korlátot jelentett a *senatus* ellenőrző szerepe, amellyel a volt *magistratus* utólag felelősségre vonhatta, illetve ehhez járult még – a történelem során főleg a *tribunus plebisek* által használt fegyver – az *actio publica*, mely szerint a népet sértő intézkedésért büntetőjogi felelősséggel tartozott a *magistratus*. Mai értelemben vett hatalommegosztás a fenti három tényező között tehát nem volt. A *magistratusok* között volt ilyesmi (*consul-praetor*), de ez nem a hatalom, hanem a feladatkörök megosztásából eredt.

Végsőoron tehát a *magistratusok* voltak az államhatalom legfőbb letéteményesei, a végrehajtás és a bírászkodás vezetői, csak a törvényhozás volt a három tényező között megosztva. A *senatus* elsősorban tanácsadó és ellenőrző, a népgyűlések pedig kinevezési és – legalábbis részben – szintén ellenőrző funkciót látott el. A *magistratus* hatalma elvileg korlátlan volt, a másik két szerv – és a *magistratus collegája* – mégis hatékonyan ellenőrzése alatt tudta azt tartani.

3. A IUS PUBLICUM JOGFORRÁSAI

A külső jogforrások tekintetében a *ius publicum* csaknem éppoly színes, mint a *ius privatum*. Megtaláljuk a törvényeket (*leges rogatae et datae*), a *senatusconsultumokat*, a *magistratusi edictumokat*, a *consuetudót* és *desuetudót* (a későbbiekben pedig császári *constitutiókat*) egyaránt. A különbség inkább csak abban áll, hogy a *ius publicum* gyakorlatában a kifejezett, egyedi aktussal kihirdetett jogszabályok (*lex, senatusconsultum, magistratusi edictum*) az általánosak, míg a szokásjogi fejlődés elhanyagolható, a *ius privatumból* ismert *praetori jogfejlesztés* (*edictum tralaticium* vagy *perpetuum*), nemkülönben a jogtudósok jogmagyarázó-jogfejlesztő munkássága pedig teljességgel hiányzik.²³

A római közjogi szabályok számos jelenségét – bár lehet, hogy csak források híján – kétségtelenül a szokásjognak kell tulajdonítanunk. Ilyenek lehetnek pl. a különböző népgyűléseken a szavazás módja, a *senatusban* való felszólalás sorrendje vagy a *senatus* hatáskörei. Mindezek azonban egyrészt rendkívül ősi formákat őriztek, másrészt – épp ez okból – annyira át voltak itatva szakrális elemekkel, hogy megkérdőjelezésük fel sem merülhetett. Ha a rómaiak újítottak valamit, mint pl. a néptribunusok vétőjoga gyakorlásának módját a *senatus* ülésein, akkor azt is a *ius divinum* alá vonták; így lett a *tribunus plebis sacrosanctus*.

A *consuetudo* mellett kimutatható a *desuetudo* is a közjogban; tipikus példa erre az *ager publicusból* bérelhető földterület nagysága. Midőn az V-IV. században Róma még kis állam volt, tipikusan a *patricius* családok részesültek belőle. Az egyre nagyobb tömegű *plebsnek* már nem jutott, így Licinius és Sextius consuloknak maximálniuk kellett a bérelhető földterület nagyságát. Róma nagyobb arányú terjeszkedésé-

²³ Hacsak nem tekintjük ilyen, a jogforrások tanát jogmagyarázó-i gégnnyel részletező fejezetnek GAIUS *Institutióinak* elejét (1. 3.) vagy a *Digesta* megfelelő részeit.

vel aztán a törvény okafoggyottá vált, és egészen a II. század derekáig mindenkinek jutott elég föld; a szabály *desuetudó*ba esett. Felújítására csak akkor történtek kísérletet, mikor a szabad földterület elfogyott, Róma lakossága pedig nagymértékben megnövekedett, illetve az állandó háborúk miatt a kisparaszti gazdaságok tönkrementek.

A belső jogforrások tekintetében, a fentiek értelmében a népgyűlések – elsősorban a *comitia centuriata* –, a *senatus* és a *magistratusok* voltak a meghatározók. Ezek egyben a hatalmi egyensúly tényezői is voltak, és magában a *legislatiós* eljárásban is e három tényező működött közre.

3.1. A *lex*

„*Lex est, quod populus iubet atque constituit.*”²⁴ azaz Gaius szerint az egész nép (*patricii* és *plebeii*). Ebben különbözik a *plebiscitum*tól, melyet csak a *plebeiusok* hoznak, és ezért eleinte a *patriciusok* nem tekintették a maguk számára kötelezőnek.

Törvényt kétféleképpen lehetett alkotni Rómában; vagy a három hatalmi tényező szabályszerű, együttes közreműködésével (*lex rogata*) vagy egy valamilyen különleges (törvényhozói) hatalommal felruházott *magistratus* (esetleg egy – külön erre a célra felállított – testület) által (*lex data*). Ezek közül, modern kifejezéssel élve „Alkotmányként” kiemeltek néhány fontosabbat, és a római állam szent és megváltoztathatatlan alaptörvényévé, isteni oltalom alá, mintegy a *ius divinum* részévé, „*lex sacrata*”-vá nyilvánították. Ilyenek voltak pl., hogy senki sem törekedhet életfogytig tartó hatalomra vagy királyságra, illetve a néptribunusok sérthetlensége. Ezek megsértése *crimen laesae maiestatis*, mely miatt a népgyűlésen *actio publicat* indíthatnak.

3.1.1. A *lex rogata*

A *legislatio* rendes módja – mind a *ius publicum*, mind a *ius privatum* esetében – a *lex rogata*. Menete szerint valamely *imperiummal* rendelkező *magistratus* kidolgozta a törvényjavaslatot, melyet előbb megismertettek a néppel, a köztársaság idején ún. *contiókon* megtárgyalták, majd az illetékes népgyűlés (kezdetben a *comitia curiata*, később 218-ig többnyire a *comitia centuriata*, majd főként a *comitia tributa*) elé terjesztettek. Magánszemély – vagy bármely egyéb közjogi személy vagy testület – tehát nem terjeszthetett be törvényjavaslatot (kivéve a tribunus plebist és a censort).

A népgyűlés aztán meghatározott külsőségek és rend szerint szavazott a törvényjavaslatról. Bármelyik népgyűlés elé is vitte a *magistratus* a javaslatot, ott a *populus curiánként*, *centuriánként*, illetve *tribusonként* szavazott; azaz mindegyik egység – bármilyen népes volt is – 1-1 szavazatot adott le.

A politikai jogok ilyen rendszerű – gyakran nyilván egyenlőtlen, így sokszor igazságtalan – megoszlását az alkotmányjog fejlődésében a mai napig *curialis* szavazásnak, illetve szavazati jognak nevezzük, mint amilyen pl. az 1848. decemberi poroszországi ún. „oktrojált alkotmány” is volt a maga három választójogi osztályával.

A *rogatio*, vagyis az előterjesztés után tehát minden egyes polgár kapott két-két kis cserépdarabkát, melyek egyikére az UR betűk („*uti rogas* = ahogy kéred”), azaz az igen szavazat, a másikon egy A betű („*antiquo* = [maradjunk] a réginél”), azaz a nem szavazat volt bekarcolva. A szavazatokat *curiánként*, *centuriánként*, illetve *tribusonként* összegyűjtötték, és amennyiben volt többség a törvényjavaslat mellett, úgy a *senatus*hoz terjesztették jóváhagyásra. Módosító javaslatnak a népgyűlésen tehát nem volt helye; a törvényjavaslat megtárgyalására, módosítására itt már nem volt lehetőség. Vagy teljes egészében elfogadták vagy teljes egészében elvetették azt.

A *senatus* jóváhagyása után már törvényként hirdették ki; „*senatus populusque decrevit...*” bevezetéssel. A törvény *praescritió*ában feltüntették a törvényjavaslatot benyújtó *magistratus* nevét (akiről aztán a törvényt el is nevezik), tisztségét, a törvény elfogadásának idejét, helyét, valamint hogy melyik *curia*, illetve *tribus*, azon belül pedig ki szavazott először (a *centuriát* nem kellett feltüntetni, mert az mindig kötött rendben szavazott; először a *lovagcenturiák*, majd az I-V. osztály, végül a *proletarok*).

²⁴ GAIUS, 1.1.3.

Az egyetlen, teljes szövegében ránk maradt törvény, a Kr.e. 9-ben született *lex Quinctia de aquaeductibus* bevezetője így szól: „T. Quinctius Crispinus consul a népet törvénybe hívta, és a nép törvényt hozott az isteni Iulius által épített törvénykező piacon június 30-án (*pridie Kalendas Iulias* = július 1-jét megelőző napon). A Sergius tribus kezdte a szavazást, közülük pedig Sex. L. Virro fia szavazott először...” (kiemelés tőlem).²⁵

A három hatalmi tényező együttműködése kellett tehát a törvény elfogadásához. Természetesen lehetséges volt, hogy a senatus a népgyűlés előtt megtárgyalja a törvényjavaslatot; mivel a magistratus amúgy is tagja volt, itt merülhetett fel a törvényhozás igénye, esetleg egyenesen a senatus javaslatára. Ebben az esetben nyilván még módosítani is lehetett rajta, hiszen a senatus kötetlen ügyrendje ennek nem volt akadálya.

A *lex Valeria Horatia* értelmében a *populiscitumok* törvényerővel bírtak, de ezt – mint sok más alkotmányjogi törvényt – valószínűleg nem tartották be. Kr.e. 339-ben aztán, a *lex Publilia* értelmében a népgyűlési határozatokkal (*populiscitum*) szemben emelt senatusi kifogásokat már korábban, a népgyűlés előtt meg kellett fogalmazni. Így hát a senatus utólagos jóváhagyására a továbbiakban már nem volt szükség, azaz az „előzetes normakontroll” lett a rendes törvényhozás menete. Ekkoriban a *plebiscitumok* esetében viszont megkívánták még a senatus utólagos jóváhagyását a „*quod omnes tangit, ab omnibus approbetur*”²⁶ elve alapján (mivel a *patres* nem vettek részt a *concilium plebis*en).

A római törvények többsége tehát ebbe a fajtába tartozott. A törvény szövegét a Saturnus-templomban helyezték el, a fontosabbak másolatait a *Forumon* is kifüggesztették (kihirdetés); mindenre kötelező volt, alóla mentességet senki – már a XII táblás törvény értelmében sem – kaphatott, de nem is adhatott, a „*lex publica privatorum pactis mutari non potest*”²⁷ elv értelmében pedig bármiféle, a törvénnyel ellenkező megállapodás semmis volt. Addig maradt hatályban, míg a római nép – szintén már a XII táblás törvény értelmében²⁸ – újabb szabályt nem hozott a tárgyban.

3.1.2. A *lex data*

Ritkábban előfordult, hogy egy magistratust, a senatust, esetleg egy külön, erre a célra létrehozott testületet bízták meg valamilyen törvényi szabályozás véghezvitelével. Ilyenkor ez a magistratus (testület) teljhatalmat kapott a kodifikációra, és azt utóbb nem kellett sem a népgyűlésen, sem a senatusban megszavaztatni – bár lehet kivétel, mint a XII táblás törvénynél.

A legelső ilyen felhatalmazást, amelyről tudunk, a hagyomány szerint Kr.e. 452-ben kapta a *decemviri legibus scribundis*, hogy – nem kis mértékben a *plebs* érdekeit védendő – készítsék el Róma legfontosabb törvényeit, aminek során felhasználhatnak külföldi példákat is. A „tízek” teljesítették a feladatot, még a görög városok némelyikébe is ellátogattak tapasztalatot gyűjteni (egyesek szerint így kerülhettek a szolóni törvényhozás egyes elemei a korai római civiljogba). Tíz táblára írták a törvényeket, és egy évre hatályba helyezték őket, hogy lássák, jók-e, illetve hogy ki kell-e egészíteni őket. Bár időközben a törvények miatti elégedetlenkedők elűzték őket a városból, teljesítették a feladatot, és a következő évben – még két táblával kiegészítve – befejezték a törvényalkotást.

Mindeközben azonban a magistratusok *imperium plenum*át is gyakorolták; azaz az állam szokásos vezetői helyett ők voltak a teljes hatalommal (katonáskodás, bíráskodás, sacrumok stb.) felruházott tisztségviselők is.

Bár a XII táblás törvény *lex datának* indult, végülis – valószínűleg, hogy az elégedetlenkedőket elhallgattassák, és a törvénynek nagyobb társadalmi legitimitást biztosítsanak – megszavaztatták a néppel, így *lex rogata* lett belőle.

²⁵ FIRA I. p. 152-153.

²⁶ GAIUS, 1.1.3.

²⁷ Dig. 2.14.38.

²⁸ Tab. 12.5.

„Igazi” *lex data* kiadására kapott viszont felhatalmazást L. Cornelius Sulla 82-ben, mikor a Porta Collina melletti ütközet után „*rei publicae constituendae causa*” három évre diktátor lett, és ilyen minőségében komoly változtatásokat eszközölt a római „alkotmányon”.

Így pl. Sulla visszaállította azt a C. Sempronius Gracchus által megváltoztatott rendszert, hogy a provinciákbeli visszaéléseket vizsgáló esküdtbíróságokba csak senatori rendűek kerülhettek, a senatus létszámát 600-ra emelte, a consulok és praetorok – hivatali évük lejárta után – promagistratusként egy-egy provincia kormányzói lettek, a néptribunusok csak a senatus jóváhagyásával tehetek törvényjavaslatot a comitiákon, illetve a néptribunusi tisztség után más magistraturákra már nem pályázhattak etc. Ezek a változtatások természetesen nem mind maradtak hatályban a későbbiekben (70-ben zömüket hatályon kívül helyezték) de jelzik azt, hogy a *leges datae* keretében milyen változtatásokra volt akár egy-egy magistratusnak is lehetősége.

Hivatalosan kapták meg a teljhatalmat a 2. triumvirátus tagjai (Octavianus, Antonius és Lepidus) is, mivel a *lex Titia* ismét *rei publicae constituendae* adott nekik öt évre felhatalmazást, melyet tekintettel a polgárháborúra és a rendezetlen hatalmi helyzetre, 38-ban újabb öt évre meghosszabbítottak. A küzdelemből győztesen kikerülő Octavianus végül 27-ben mondott le eme *potestas omnium rerum*-ról, mikor január idusán bejelentette a köztársaság helyreállítását, és ismét a senatusra ruházta a hatalmat.

Minden hónap *idusa* Iuppiter tiszteletére volt szentelve. Nem lehet véletlen Octavianus (majd ez évtől már Augustus) részéről, hogy a római főisten napján, nyilván megfelelő külsőségek köztött hajtotta végre ezt az aktust.

A polgárháborúk évszázadában azonban az efféle hatalomkoncentrációk már egyáltalán nem voltak ritkák, ezért az így hozott szabályok klasszikus értelemben nem is sorolhatók a *leges datae* körébe. Végsősoron egy időben és hatáskörben szinte korlátlan magistratus még azt is megengedhette magának, hogy megszavaztassa az általa javasolt törvényeket. Mindez azonban már átvezet bennünket a principatus hatalmi viszonyaiba.

A *leges datae* körének leggyakoribb felhasználását mégis bizonyos provinciai, illetve municipális „rendtartások” esetében láthatjuk. Ezek a különböző provinciák, illetve municipiumok és coloniák lakosságának a legkülönfélébb közjogi és magánjogi statuszt biztosító törvények. Valójában már csak azért sem volt szükség *leges rogatae* formában való meghozatalukra, mert akikre vonatkoztak, azok kívül estek a *Quirites* körén, így azokról a polgárokat – a *quod omnes tangit, ab omnibus approbetur* elve alapján – nem volt feltétlenül szükséges megkérdezni, a provinciabeli *peregrinus*-nak vagy *Latinus*-nak pedig nem volt beleszólása a törvényhozásba. Ezekre a szabályozásokra még jobban ráillik a *leges datae* kifejezés; nem egy magistratus adta Rómának, hiszen az amúgy is az érintettek beleegyezésével tette volna, hanem Róma adta egy másik népnek vagy közösségnek.

3.2. A senatusconsultum

A senatus jogi szerepe elméletileg igen korlátozott volt. A principatus koráig határozatai nem minősültek jogforrásnak, csak a magistratusok felé intézett „tanácsnak”, „véleménynek”, „óhajnak”. Valójában azonban ezek a tanácsok és óhajok megfelelő alátámasztást kaptak egyrészt a senatus rendkívüli tekintélye, másrészt az utólagos számonkérési lehetősége által. Ezenkívül az imperiummal bíró magistratusok maguk is tagjai voltak a testületnek, így annak véleményében, a döntések meghozatalában többé-kevésbé résztvettek.

A senatusconsultum a köztársaságkorában általában egyedi igazgatási aktus volt, tehát nem tekinthető valódi értelemben vett jogforrásnak. A senatus valódi legislatív jogköre a törvényjavaslatok előzetes megtárgyalásában, illetve eleinte a népgyűlésen elfogadott populiscitumok és plebiscitumok utólagos jóváhagyásában volt.

A principatus korára ez megváltozott, mivel a népgyűlések a Kr.u. I. század végére megszűntek, így – részben – a senatus vette át a törvényhozói hatalmat. Ettől kezdve, ahogy Gaius megfogalmazta; „A senatus határozata az, amit a senatus létrehoz és elrendel. Ennek törvényerőt tulajdonítunk (*legis*

habet vigorem'), noha ez sokáig vitatott volt".²⁹ Vagyis még Gaius korában (Kr.u. II. sz.) is megkérdőjelezhető a senatus jogalkotó szerepe, bár valójában elfogadják. Így, ha formailag nem is, végsősoron a senatus megszerezte a törvényalkotás jogát, különös tekintettel arra, hogy ebben a korban klasszikus értelemben vett törvényt már nem is lehetett hozni. A senatus gyakran a császár „*oratio*”-jára hozta a *consultumait*, és mivel a császár óhajával ritkán szegült szembe, valójában – legalábbis részben – a császári akarat végrehajtójává vált, azt mintegy legitimizálta.

3.2.1. A SC ultimum

A *senatusconsultumok* egy speciális formája a *SC ultimum*, amikor az államot fenyegető vész helyzetben – a „*salus rei publicae suprema lex esto*” elv alapján – a senatus a magistratusokat felmentette minden törvényes korlátozás alól. Vagyis egy *lex specialis* jellegű rendelettel felhatalmazta a magistratusokat arra, hogy túlléphessék a *leges generales* adta korlátaikat (ha ez sem volt elég, akkor *dictator* neveztek ki). Emiatt később sem vonták felelősségre őket – legfeljebb azért, hogy elégséges mértékben és célszerűen használták-e föl rendkívüli hatalmukat. Formulája: „*Videant consules ne quid res publica detrimenti capiat*”, azaz a consulok **bármit** megtehetnek, csak az államot kár ne érje.

Cicero a Catilina-féle összeesküvés alkalmával kihirdetett *SC ultimum* hatálya alatt ítélet nélkül végeztetett ki római polgárokat. Ezért nem a senatus vonta felelősségre, hanem a Clodius-féle demagóg populáris politika jegyében, a tribunus plebis indított *ellene actio publicat* a népgyűlésen.

3.3. A magistratusi edictum

Bár a *praetor ius facere non potest* elv alapján a magistratus általános érvényű jogi normát nem alkothatott, hatalmában állt ezeken felülemelkedni. Döntéseit – még ha ellenkeztek is a törvényekkel – senki nem kérdőjelezte meg, legfeljebb – célszerűségi alapon – utólag felelősségre vonták (kivéve, ha *SC ultimum* alapján vagy *dictator*ként tette).

A *ius privatum* keretében ez adott lehetőséget a *praetornak* a *ius edicendi* keretében történő jogfejlesztésre. A *ius publicum*ban ilyen jellegű jogfejlesztés nem volt, de egyrészt ez az alkotmányjogi szabály tette lehetővé a *ius honorarium* kialakulását a magánjogban, másrészt – eseti döntés formájában, mely aztán a későbbiekben nem maradt a *ius* része – a közjogban is alkalmazták az *edictum* jogteremtő hatását.

3.4. A császári constitutio

A császári rendeletek formailag szintén nem sorolhatók a legitim módon megalkotott törvények közé. A principatus elején még nem is alkalmazták a császárok – inkább a senatusnak benyújtott *oratiók* formájában fejezték ki akaratukat, melyet a senatus legitimizált. A II. századtól azonban kialakult az az elv, melyet Ulpianus úgy fogalmazott meg, hogy „Az uralkodó akarata **törvényerejű**, mivel az **uralmáról szóló törvénnyel** [*lex de imperio*], melyet a nép hozott, a nép neki adta és reá ruházta teljes hatalmát.”³⁰ Azaz szerinte a *constitutio* nem törvény, csak törvény erejű (rendelet), és még a „remekjogászok” idején, a Severus-korban is szükségét érezte alkalmazni azt a százéves jogi magyarázatot, hogy a nép által hozott *lex de imperio* alapozza meg a császárok törvényhozó hatalmát.

A *constitutiónak* mind alakilag, mind tartalmilag több fajtája volt. A *ius publicum* szempontjából a legfontosabbak; az *edictum*, melyet a császár az egész birodalomra nézve – a köztársasági magistratusok mintájára, mint „legfőbb magistratus” – kötelezően elrendelt, az *oratio*, mely formailag a senatushoz intézett kérés, azaz valójában törvényjavaslat (de a II. századtól már egyre kevésbé terjesztették a senatus elé), a *mandatum*, melyet az alárendelt tisztségviselőnek, többnyire közigazgatási tárgyban adott ki, illetve a *rescriptumok* egy része, melyek nem magánjogi kérdésekkel foglalkoztak – ezek lehettek mind *speciale*, mind *generale*.

²⁹ GAIUS, 1.1.4.

³⁰ ULPIANUS, *Dig.* 1.4.1. pr.

Magánjogi szempontból még fontosak a *rescriptumok* magánjoggal foglalkozó köre – ez adja a többséget –, melyet vagy a kérvényre, *subscriptio* formájában, vagy a hatósághoz intézett levél, *epistula* formájában adott ki a császár (közjogi témában természetesen ez utóbbi az általános), valamint a császárhoz magános által intézett fellebbezés tárgyában hozott döntés, a *decretum*.

4. A POPULUS

A római nép, mint kezdetben valószínűleg minden primitív társadalom, a termelésnek oly alacsony szintjén állt, hogy (legalábbis a köztársaság végéig) nem tudott kialakulni benne egy jól elkülönült katonáskodó réteg, amely – vagy amelyre támaszkodva egyesek – ki tudták volna sajátítani a hatalmat. A populusra mindig szükség volt a hadseregben, ezért mindig, már a királyság korában is, volt valamilyen mértékű beleszólása a politikába.

A polgárokból toborzott tömeghadsereg koncepcióját a mariusi hadseregreform kezdte ki először, de még kétszáz évig a hadsereg gerincét alkotó legiókba csak római polgárt vettek fel; provinciabeli peregrinust csak az auxiliaris cohorsokba vagy aláikba soroztak. Vespasianustól kezdve aztán – azonnali polgárosítással – már provinciabeliek is bekerülhettek a legiókba, illetve a hadseregutánpótlás gondján a provinciabeli coloniaalapítások is enyhítettek.

Másrészt ez a társadalom – eleinte történelmi és etnikai, később vagyoni okokból – mindig is megosztott volt, azaz tagjainak nem egyenlő mértékben juttatott a politikai jogokból. A legtöbb antik társadalom fejlődésének mintájára Rómában is eleinte a születési arisztokrácia (a görög *αριστος* = legjobb szóból) – a patriciusok – kezében volt.

Majd a III. század végére a patriciusok és plebeiusok közti különbségek java része eltűnt, ettől fogva már vagyoni alapon különböztetnek ők maguk is, bár a „timokratikus” (a görög *τιμιος* = becses, értékes szóból) alkotmányukat a királyság korára vezették vissza, és Servius Tullius nevéhez fűzték.

Róma viszont egyre terjeszkedett, így olyan népek kerültek hatalmi körébe, akiknek nem akart polgárjogot adni, azaz legyőzött, meghódított népekként kezelte őket. Ezek lehettek latin, illetve peregrinus jogállásúak, mindenesetre a római államon belül, de annak jogán kívül, illetve abból eltérő korlátokkal részesülve éltek.

Ezeknek a különböző társadalmi csoportoknak mind megvolt a maga fóruma, ahol kisebb-nagyobb mértékben beleszólhatott a saját ügyeibe; bár egy senator jogállása természetesen nem vethető össze a civitas peregrinák vezetőinek jogállásával.

4.1. Patricii és plebeii

Róma köztársaság-kori történetének első két évszázadát egyrészt a környező közép-italiai népekkel vívott hatalmi harcok, másrészt a populuson belüli két osztály, a *patres* és a *plebs* küzdelmei tették változatossá. Ez utóbbiak során a *plebs* fokozatosan megszerezte a jogi-politikai egyenlőséget, sőt felsőbb, vagyonosabb rétege – érdekezékenységük folytán – lassan összeolvadt a *patricius* réteggel, és a Kr.e. II. századra már így alkották az ún. *nobiles* réteget.

A hagyomány és a kutatás szerint az eleinte csak a Palatinus-dombon megtelepült, eredeti lakosság mellé a Rómában meghirdetett *asylum*, valamint a – főleg a kulturális és gazdasági fellendülést hozó etruszk uralkodók alatt – királyi *cliens*ként Rómába költözött *plebeiusok* eleinte az Aventinuson telepedtek meg, majd a királyság bukása után *patronus*ukat vesztvén, gyakorlatilag jogfosztottá lettek Rómában. Ez a bizonytalan jogi helyzet akkor, mikor az ún. *peregrinusok* védelmét még semmilyen jogeszköz nem biztosította, nyilván az állam stabilitását fenyegette. Ebben a helyzetben bizonyos „közjogi kompromisszumra”³¹ volt szükség, mely a *tribunus plebis* hivatalának megteremtését jelentette, de végülis több, mint 300 éves folyamatnak bizonyult.

³¹ ZLINSZKY, p.40.

A plebeiusok egyenjogúságért folytatott küzdelmének főbb állomásai – természetesen csak rendkívül vázlatosan – a következők voltak: a *tribunus plebis* jogintézményének megalapítása 494-ben; a *lex XII tabularum* meghozatala 452-51-ben, a *lex Valeria Horatia* 449-ben a néptribunusok sérthetlenségéről és a népgyűlési határozatok (*populiscitum*) kötelező törvényerejéről; a *lex Canuleia* „*de conubio patrum et plebis*” 445-ben a plebeiusok és a patriciusok közötti házasságok érvényességéről; a *leges Liciniae Sextiae* 367-66-ban, melyek véglegesen kimondták, hogy az állam legfőbb *magistratusa* a *consul*, ettől fogva az egyik *consul plebeius* származású, valamint hogy az *ager publicus*ból bérelhető földterület maximális nagysága 500 iugerum (+ 250-250 iugerum a felnőtt fiúgyermek, 100 a feleség után...), ellenben a *consulok* mellé újra beemelték – az egyelőre csak a patriciusoknak fenntartott – praetori tisztséget; a *lex Poetelia Papiria* 326-ban, mely megszüntette az adósrabszolgaságot, és az adósságért vállalt felelősséget ledolgozásra korlátozta; a *lex Ogulnia* 300-ban, mely a pontifexek és az augurok számát nyolcra illetve kilencre emelte, mely új helyeket plebeius származásúakkal töltöttek fel, így a politikailag legfontosabb papi tisztségek megnyíltak a plebeiusok előtt; végül 287-ben a *lex Hortensia* „*de plebiscitis*” a plebiscitumok törvényként való elismeréséről senatusi hozzájárulás nélkül.³²

E küzdelmek során tehát a valamikori királyi hatalom – főpapi funkció melletti – másik két ága, a hadvezéri-végrehajtói hatalmat gyakorló *consuloké* és a bírói hatalmat gyakorló praetoroké végleg szétvált. A fenti intézkedéseknek az lehetett az oka, hogy egy – feledésbe merült, talán V. század közepi – rendelkezés már biztosította volna azt, hogy az egyik *consul* mindig plebeius származású legyen, de a senatusi-patriciusi réteg egyszerűen nem nevezett *consul*t, hanem helyette kinevezett *tribunus* *militaris*okkal helyettesítették e tisztséget. A *leges Liciniae et Sextiae* után viszont erre már nem volt lehetőségük, így *collega* minorként megszerezték a praetori tisztséget, és ez a praetor látta el – fokozatosan egyre kizárólagosabb mértékben – a bírói feladatokat. Majd az 1. pun háborút követően, 242-ben bevezették a *praetor peregrinus* tisztségét (ami után az eddig eredeti praetort *praetor urbanus*nak nevezték).

Kr.e. 180-tól, a *lex Villia annalis* véglegesen szabályozta a magistraturák betöltésének rendjét, és megkívánta, hogy a tisztségeket bizonyos emelkedő sorrendben (*cursus honorum*) és életkor elérésével töltsék be, így először *quaestor* (27. életév), majd *aedilis* (37. életév), utána *praetor* (40. életév), végül *consul* (43. életév) lehetett a polgár. Az életkort aztán többször módosították, sőt gyakran figyelmen kívül hagyták

A törvényhozásnak eredetileg az volt az oka, hogy a 2. pun háborút követően a senatus rossz viszonyba került a háború hőisével, a fiatal és türelmetlen P. Cornelius Scipio Africanusszal, aki 25 évesen úgy lett hadseregparancsnok, hogy még az előírt senatusi magistraturákat sem töltötte be. A törvény be nem tartásáról mi sem szolgáltat jobb példát, mint épp az ifjabb Scipio esete, aki 137-ben, szintén fiatalon, úgy lett *consul*, hogy előtte még praetor sem volt, majd 134-ben újraválasztották, pedig 152. óta a consuli tisztséget elvben egy senator nem tölthette be kétszer, éppen azért, hogy megakadályozzák az egyeduralom kialakulását.³³

A populuson belüli politikai különbségek tehát megszűntek, és kizárólag bizonyos szentségekkel kapcsolatban,³⁴ illetve kevésbé jelentős esetekben maradtak fenn a *patriciusok*nak az előjogai.

Így pl. továbbra is csak – *confarreatiós* házasságból származó és abban is élő *patricius* lehetett *flamen Dialis*, *Martialis* vagy *Quirinalis*, illetve *rex sacrorum*; a *patricius* fiatalok a *quaesturát* átugorva, rögtön az *aedilis (curulis)*i magistraturával kezdhették politikai pályafutásukat etc.

Mindezen küzdelmek során a *plebeiusok* fokozatosan szerezték meg a különböző *magistraturák* betöltésének jogát; az első plebeius *consul* L. Sextius Lateranus volt 366-ban, az első *dictator* G. Marcius Rutilius 356-ban, az első *ensor* ugyanő 351-ben, az első *praetor* Q. Publilius Philo 337-

³² MARÓTI Egon szerint a 339-es *lex Publilia* értelmében a plebiscitumok törvényerőre emelkedéséhez kellett a senatus jóváhagyása (*auctoritas patrum*), melyet eltörölt volna a *lex Hortensia*. Ugyanez a véleménye ALFÖLDY Gézának is, ZLINSZKY János szerint viszont a gaiusi alapelv értelmében itt csak arról van szó, hogy a plebiscitumokat – senatusi hozzájárulással – *lex*ként, az egész populusra kötelezővé tették. (MARÓTI, p.19.; ALFÖLDY G.,^a *Római társadalomtörténet*. Bp. 1996., p.25.; ZLINSZKY, p.84.

³³ ALFÖLDY,^a p.38.

³⁴ Ehhez hasonlót látunk a kleiszthenészi alkotmány szerinti Athénban is; ott az arisztokratákból álló Areioszpagosz joga volt továbbra is a vallási kérdésekkel foglalkozni, még a Krisztus utáni időkben is. Így idézték pl. Szt. Pált a testület elé, mikor megkezdte athéni térítő tevékenységét.

ben, végül 253-ban Tiberius Coruncanius személyében találkozhatunk az első *pontifex maximusszal*, aki emellett elsőként lépett fel jogtudósként a nyilvánosság előtt.³⁵

4.2. Ordo senatorius, ordo equester

A 2. pun háborút követően az addigi – 18. századig adó – lovagságból fokozatosan elkezdett elkülönülni az a réteg, amely a II. század közepére *ordo senatorius*ként kezdte önmagát nevezni. Először külsőségeiben ez akkor vált nyilvánvalóvá, mikor a nyilvános játékok alkalmával a senatoroknak külön díszhelyeket jelöltek ki. A senatori rend kilépett a lovagcenturiákból, ahova – a census alapján – egyre több úrgazdag *homo novus* emelkedett fel, a curialis magistraturákat elért lovagokat pedig 129-től a *lex reddendorum equorum* alapján kötelezték, hogy a statusszimbólumukat, az államtól kapott lovat adják le.

Mivel a *lex Claudia de navis* Kr.e. 218-ban megtiltotta a senatoroknak a 300 amphoránál nagyobb hajók tartását (így közvetve a kereskedelemmel való foglalkozást), ez a rend fokozatosan az egyre inkább kialakuló latifundiumokon gazdálkodott, így hatalmas földbirtokokat mondhatott magáénak. A nagyjából 300 családot tömörítő rend féltékenyen őrizte kiváltságait, de ezeken belül is kialakult egy oligarchikus mag, mely nagyjából 20-25 családból állt és a *senatus*, illetve az állam irányítását a kezében tartotta.

Jellemző adat, hogy Manius Acilius Glabrio (consul Kr.e. 191.) és C. Marius (consul először Kr.e. 107.) között eltelt csaknem egy évszázadban mindössze két *homo novus* tudott beférközni ebbe a körbe; Q. Pompeius (consul 141-ben), a későbbi nagy Pompeius nemzetség első consula, illetve Publius Rupilius (consul 132-ben), aki nagyvállalkozó volt. Ezzel szemben a Corneliusok, a Claudiusok, a Fulviusok, az Aemiliusok, a Postumiusok, a Fabiusok és a Semproniusok, tehát összesen hét család 83 consulat adott egy évszázad alatt.³⁶ Sallustius úgy is jellemezte ezt a *nobilitast*, mint akik már szinte sajátjuknak tekintik a consulatust: „*Consulatum nobilitas inter se per manus tradebat*”.³⁷

A II. század elejére kialakuló, majd egyre zártabb *ordo senatorius* mellett az *ordo equester* csak nagyjából a század derekán kezdett körvonalazódni. A 2. pun háború sikeres befejezése Róma számára addig elképzelhetetlen expanziós lehetőségeket teremtett. A II. században megnyílt előtte Africa, Hispania, Dél-Gallia, Hellas, végül III. Attalos végrendelete alapján Asia is. Mindez nem kis mértékben a kereskedő-vállalkozó pénzarisztokráciának kedvezett, amelyet viszont a *lex Claudia de navis* alapján elzártak a senatori rendbe való felemelkedéstől. Így – a *populus* egyéb rétegeitől való különállásukat és felsőbb társadalmi presztízsüket – a lovagrendhez való tartozással próbálták hangsúlyozni. A valamikori egyszerű katonai centurialis beosztásból tehát egy új „köznemesség” kezdett kialakulni, mely *ordo equester*nek nevezte magát, és külsőségeiben is igazodott a senatori rend példájához; a ruhájukon viselt keskeny bíborsáv, az *angustus clavus* (szemben a senatorok széles bíborsávjával, a *latus clavus*szal) vagy az aranygyűrű mind a rendi különállást szimbolizálta.

Az *ordo equester* tagjai a hadseregben a középvezető szintjéig emelkedhettek; ők lettek a szövetséges segédcsapatok vezetői, egyes magistratusok legatusai, a polgári életben pedig jellemzően ők voltak azok a *publicanusok*, akik a különböző állami beruházásokat végezték, a bányákat és az adókat haszonbérletbe vették etc. Egyébként vagyoni censusuk megegyezett a senatorokéval: 100.000 denarius (400.000 sestertius) volt, ami valójában a II-I. századra nem volt túl jelentős összeg.

4.3. Patronus, cliens, libertinus

A *patronus-cliens* és a *patronus-libertinus* viszony – bár más jogi aktusból eredt – igen hasonló volt egymáshoz mind magánjogi, mind pedig közjogi tekintetben. A *ius privatum*ból ismert tartalma mellett szót kell ejteni annak *ius publicum*beli tartalmáról is.

³⁵ POMPONIIUS D. 1. 2. 2.35.; „a jogtudomány történetéről”

³⁶ ALFÖLDY,^a p.37.

³⁷ SALLUSTIUS, *Iug.* 63.6skk.

Clientszé – különösen a korai időkben, mikor a peregrinusoknak nem biztosítottak intézményesen jogokat – szabad akaratából vált a bevándorló azáltal, hogy egy patronus védelme alá helyezte magát. *Libertinusszá* úgy lett a rabszolga, hogy ura felszabadította. Mindkét esetben a patronushoz fűződő viszony továbbra is bensőséges, mindkét felet elsősorban a *mos* alapján kötelező kapcsolat maradt.

A magánjogban jogilag is releváns elemek; a *cliens* vagy a *libertinus* patronusa ellen infamáló keresetet egyáltalán nem, másmilyent is csak a praetor engedélyével indíthatott, az elszegényedett patronust köteles volt tartani, a patronusának és leszármazottainak örökjoguk volt felettük, engedelmisséggel, tisztelettel tartoztak a patronusnak, akinek viszont védenie, támogatnia kellett őt.

A *cliens* és a *libertinus* – ha egyáltalán a *ius Quiritium* részese lett is – csak korlátozott polgárjogot nyert. A négy *tribus urbana* valamelyikébe osztották be, nem szolgálhatott a legiókban, így a *ius honorum*-ból ki volt zárva, végsősoron pedig nem emelkedhetett a szenatori rendbe.

A *clientelának* elsősorban a korai időkben volt tehát szerepe, mikor a Rómába való költözés egy idegen számára teljes jobbizonytalanságot jelentett, a *libertinitas*-nak pedig inkább a II-I. században, amikor a rabszolgák száma megnőtt, így áruk lecsökkent. Emellett bizonyos tevékenységeket szívesebben végeztek az urak *libertinusokkal*, mint saját rabszolgájukkal.

Így pl. a szenatori rend tagjai – a *lex Claudia de navis* megkerülésére – *libertinusaikkal* végeztették a vállalkozói tevékenységüket bizalmi alapon. Még kirívóbb példa Sulla esete, aki a polgárháborúk során 10.000 rabszolgáját szabadította és fegyverezte fel, ezáltal a patronatusból adódó engedelmisséggel és hűséggel küzdő hadseregére tett szert.

A principatus korában a császárok kedvelt címei közé tartozott a *pater patriae*, amellyel a nép feletti patronusi hatalmukat kívánták kifejezésre juttatni. Végső soron ebből alakult ki aztán a császári *fiscus* örökjoga a *bona vacantia*, a *caducum* és a *bona ereptoria* fölött.

4.4. Cives, latini, socii, foederati, peregrini

A bevezetőben, a *ius publicum* alanyának tárgyalásakor, már volt szó a római polgárjog elemeiről. Most részletesebben megvizsgálom, miképp válhatott valaki e polgárjog alanyává, illetve ennek milyen egyéb fokozatai voltak. Mivel a *caput* összetevői közül a *status libertatis* valójában mindenféle jogviszonynak előfeltétele, így ezzel a továbbiakban nem foglalkozom.

A római civiljog szerint a rabszolga – még ha *peculiuma* körében önállóan gazdálkodott is – gyakorlatilag urának szerzett, azaz quasi az ő *caputját* használta. Családjogilag ugyancsak nem volt jogalany (kizárólag a „természetes” szabályok kötötték, mint pl. a vérfertőzés tilalma). Természetesen a *ius publicum*-ban még kevesebb volt a rabszolga joga; szinte kizárólag speciális helyzetéből adódó büntetőjogi védelemre korlátozódott (legalábbis a császárkorban).

Más volt a helyzete természetesen a rabszolgasághoz hasonló jogállapotban lévő, de szabad embereknek, mint a hitelezőnek odaítélt *addictus*, *iudicatus* vagy *nexus* és a fogságból kiváltott *redemptus*, míg le nem dolgozták adósságukat, illetve a váltságösszeget vagy a *mancipiumba* adott családtag, a *bona fide serviens* (ő valójában nem is rabszolga) etc. Mindezek az állapotok csak magánjogilag befolyásolták a *caputjukat*, közjogi értelemben továbbra is szabadnak, sőt, *ingenuusnak* voltak tekintendők (bár egy *bona fide serviens* nem tudhatott erről).

Ugyancsak irreleváns a *status familiae*, mivel ez – a *ius privatummal* ellentétben – nincs hatással a közjogi alanyiságra, úgyhogy erre is csak a szükséges mértékben térek ki. Vizsgálódásom középpontjába tehát a *status civitatis*-t állítom, mint a *ius publicum* szempontjából legfontosabb elemet.

4.4.1. Cives

A *ius Quiritium* elemei közül tehát a *ius suffragii* és a *ius honorum* az, mely a teljes jogú polgárt megillette. A *ius suffragii*-t a római családba (vagy házasságon kívül római polgár anyától) született ifjú (*liber*) a *toga virilis* felöltésével és a pontifex maximus által a comitia calatán a polgárok sorába való felvétellel automatikusan megszerezte. Ezzel együttjárt annak joga (és kötelessége!), hogy katonai szolgálatát a római legióban töltsen, ami szükséges előfeltétele volt a *ius honorum* megszerzésének, így esetleges későbbi politikai pályafutásának. A *ius Quiritium* közjogi tartalmának teljes élvezete tehát elvált a magánjogi jogképességtől, amennyiben *patria potestas* alatti személy is teljes

jogú tagja lehetett a közösségnek, akár a legfőbb katonai és politikai tisztségeket is viselhette, miközben vagyoni jogilag nem volt önálló.³⁸

A katonai szolgálat általában nemcsak előfeltétele volt a magistraturák betöltésének, hanem gyakran a *cursus honorum* következő ranglétrájáig eltelt időt is valamelyik provincia hadseregében töltötték, mint a (*pro*)*magistratusok legatusai*. Ekként találhatjuk P. Cornelius Scipio Africanus Iunior hispaniai helytartósága alatt a Numantiát ostromló katonai táborban az aedilis plebis tisztségét már betöltött Tiberius Gracchust, valamint a fiatal Sullát és – tribunus militisként – Mariust is.³⁹

A *ius Quiritium*ot természetesen nemcsak születéssel lehetett megszerezni, hanem az alábbi módokon is:

- civiljogi úr általi civiljogi felszabadítással (*manumissio vindicta, manumissio censu* – ez a principatus idejére, a census megszűntével elavult – és *manumissio testamento*);
- adományozással, melyet egyenként vagy közösségenként kaptak latin vagy peregrinus jogállásúak; az adományozást eleinte a *comitia centuriata*, később – felhatalmazás alapján – a magistratusok, a Kr.e. I. században a triumvirek, majd a császár gyakorolták (ide tartozik a *veteranusok* polgárjog-adományozása és a provinciabeli colonia-alapítások is); valamint
- talán *arrogatio*val és *adoptio*val is (ebben az esetben – eredetileg – a *comitia calata* előtt)

4.4.2. *Latini*

A *ius Latii* vagy *Latinum* – azután, hogy Róma elismertette magát a latin közösség teljes jogú tagjának, majd felülkerekedett rajta és hatalma alá hajtotta – a *Latini veterest*, vagyis a „rég latinokat” illette, akik közül részben maguk a rómaiak is származtak. Ezenkívül ezt a jogállást kapták egyes coloniák is – a provinciákban eleinte csak ilyeneket alapítottak.

Tartalma tömören úgy foglalható össze, hogy „*ius Quiritium sine suffragio*”, azaz valójában elsősorban a *ius privatum* – valószínűleg elsősorban a *ius commercii* – körében biztosított a latin szövetségeseknek jogokat, vagyis a Quiritesszel egyenlő bánásmódot anélkül, hogy a római jog közjogi oldalát megosztották volna velük. A kölcsönös elismerés valószínűleg együttjárt a kölcsönös átköltözés (*ius migrandi*) jogával és egymás *connubium*ainak, illetve a vegyesházasságoknak, azaz a *ius connubii* elismerésével is.

A latin jogúak másik csoportja a *Latini colonarii*, azaz a rómaiak által Italiában vagy a provinciákban alapított coloniák lakosai. Ennek két típusát különböztették meg: *minus ius Latii* volt azok joga, ahol a latin jogú lakosok mellett a *municipalis ordo* római polgárjogot kapott; *maius ius Latii* pedig azon települések joga, ahol a teljes önkormányzati testület, a *decuriók* is mind megkapták a *ius Quiritium*ot.

A coloniák – és municipiumok – irányítása amúgyis kicsiben olyan volt, mint Róma politikai berendezkedése. A *collegialitas* és *annalitas* elve a „két” *duumvir* választásában követte a római consulok mintáját, a *decuriók* testülete pedig a *senatus*ét. Ugyanígy, Rómában a promagistratusok – ha korábban nem voltak azok – senatori rangot kaptak; a latin jogú coloniában pedig római polgárjogot.

Ezzel természetesen növekedett a római polgárok száma, de ez a romanizáció miatt amúgy is kívánatos volt. Eképp a provinciális „nemesség” lassan felemelkedhetett a római polgárok szintjére, Claudiustól kezdve pedig már senatori rangúakkal is találkozunk (először Galliából).

A *ius Quiritium* egyre nagyobb kiterjesztése, különösen Italiában Kr.e. 90-ben a *lex Iulia* alapján, majd a provinciális lakosság körében – nem kis mértékben a veteranusok között – azonban fokozatosan háttérbe szorította a latin jog fontosságát, majd a népgyűlések megszűntével a *ius suffragii* amúgyis kiüresedett, így a *ius Quiritium* és a *ius Latii* közti különbség tovább sekélyesedett. A principatus korára a latin jog már valójában csak egy közbülső lépcsőt jelentett a peregrinus jogállás és a római jog között a provinciális lakosság számára, majd a *constitutio Antoniniana*val ez is megszűnt, és csak a *libertinusok* bizonyos csoportjaira alkalmazták a kifejezést, míg Iustinianus meg nem szüntette e kategóriát is.

³⁸ V.ö.: POMPONIUS, *Dig.* 1.6.9.

³⁹ ZLINSZKY, p.63.

Eredetileg a Latinus által felszabadított rabszolga – a *nemo plus iuris transferre potest, quam ipse habet* elv értelmében – természetesen a latin jogot kapta. A későbbiekben, a *lex Iunia* alapján olyan, egyébként római polgár által bírt rabszolga felszabadításánál is ezt kapta a rabszolga, akinek ura nem volt civiljogi tulajdonos. Ebbe a csoportba sorolták aztán a formátlanul (*inter amicos, per epistulam, per mensam, per pileum*) felszabadított, valamint – a *lex Aelia Sentia* értelmében – a 30 évnél fiatalabban felszabadított etc. libertinusokat is. Mivel közjogi szempontból a *Latini Iuniani* nem játszottak szerepet (még magánjogi commercium képességük is korlátozott volt), a továbbiakban a dolgozat szempontjából irrelevánsak.

4.4.3. *Socii, foederati*

Mind a *socii*, mind a *foederati* a Rómával szövetséges népeket, államokat jelölte. Fő különbség közöttük, hogy míg a *socii* az – eleinte Rómával egyenrangú, majd fokozatosan alávetett – itáliai szövetségeseket jelölte a *lex Iulia*ig, addig a *foederati* egyrészt provinciák meghódított lakosságát másrészt a birodalommal szomszédos népeket jelölte, akiket Róma a legkülönbélebb szerződéses rendszerbe vonta, majd a késő-császárságban nagy tömegekben telepített le, főként a nyugati provinciákban.

A szerződéses rendszer értelmében Róma a *socii* földterületének egy részét (általában $\frac{1}{3}$ -át) *ager Romanus publicus*ként átvette, gyakran adófizetésre, de szinte minden esetben segédcsapatok kiállítására kötelezte őket. A különböző népek különféle haditechnikája következtében (parittyások, íjászok, hajósok, lovasok etc.) ezt jól tudták integrálni a római nehézsúlyos harcmodorába.

A *socii* tekintetében, főként a korai időkben a *ius Quiritium* elemeinek változatos vegyítésével olyan kedvezményhez juttattak számos itáliai várost, hogy azok valójában szívesen elfogadták a római fennhatóságot, amit az is bizonyít, hogy – néhány város kivételével, mint pl. Capua – Hannibal itáliai hadjáratakor nem keltek fel Róma ellen, bár a kitűnő carthagói hadvezér nem kis mértékben erre alapozta expedícióját.

A *foederati* esetében erre már nem került sor; nyilvánvaló volt Róma katonai-politikai felsőbbrendűsége, és – a számos felkelés ellenére – a Kr.u. III. századig Róma fennhatóságát és uralmát a provinciákban és a limesen egyetlen barbár nép sem kérdőjelezte meg. A szövetség esetükben annyit jelentett, hogy Róma elismerte őket közösségnek, de nem egyenrangú félnek. Ez a III-IV. században változott meg, amikor a határokra nehezedő nyomás már oly elviselhetetlen volt, hogy időről-időre egész népek betelepülését volt kénytelen a birodalom engedélyezni.

Őket zárt csoportokban, bizonyos földterület juttatásával, és általában katonáskodási kötelezettség mellett telepítették le, ami ugyan enyhített a későantik időkben jelentkező emberhiányon, de egyben a romanizált népesség újbóli barbarizálódásához vezetett, másrészt gyengültek azok az integráló erők, amelyek összetartották a birodalmat.⁴⁰

4.4.4. *Peregrini*⁴¹

Eredetileg mindenki *hostis*, ellenség volt, aki nem tartozott a közösségbe. Később, a szomszédokkal való kapcsolatok egyre szorosabbá válása után szükség volt ezek bizonyos rendezésére (*amicitia, hospitium*), ami alapján – különösen Róma terjeszkedésének megindultával – rendezni lehetett a jogi viszonyokat azokkal az idegenekkel (*peregrinusokkal*), akik nem bírták a *ius Latium*-ot.

A peregrinus népeknek – a *ius privatum* körében – Róma meghagyta saját nemzeti joguk használatát (kivéve a *peregrini dediticiit*, lásd alább), de a *ius publicum* körében vajmi kevés jogot biztosított nekik. Meghagyhatták eredeti közösségeiket, de újakat is szervezettek számukra (pl. a *civitas Boiorum*, illetve a *civitas Colapianorum* Pannoniában); mindkét esetben *civitas peregrinákba* szervezték őket, melyek viszont az önkormányzatiság igen alacsony fokán álltak. A középsőkörtársaságkorig – Itáliában – kevés ilyen civitast szerveztek, inkább szövetségi rendszerrel kötötte magához Róma a meghódított városokat. A pun háborúktól kezdődően azonban provinciákban – a szövetségeseik, mint pl. Kr.e. 212-ig Syracusae, valamint a coloniák és municipiumok kivételével – az őslakosságot általában civitasokba szervezték.

⁴⁰ MÓCSY A, *Pannonia and Upper Moesia*. London-Boston, 1974.

⁴¹ A *peregrine* = a városon kívül, idegen helyen, országban jelentésű szóból, mely talán a *per-ager* kifejezésből ered

A civitas peregrináknak alapvetően három fő típusa létezett; a *civitas stipendiaria*, a *civitas foederata* és a *civitas libera*. A három típus egyben fokozatot is jelenthet, melyet azonban nem feltétlenül tartottak be következetesen. A *civitas stipendiaria* az az újonnan meghódított terület, melynek lakosaitól kizárólag adót (*stipendium*) szedtek. A következő, *foederata* fokozatba valószínűleg azok a *civitasok* tartoztak, amelyek a romanizációnak és a hűségnek már olyan fokán álltak, hogy szövetséges segédszolgákat lehetett közülük toborozni. A legfelső, *civitas libera* fokozatba pedig azok a népek tartoztak, akiknek Róma bizonyos belső önkormányzatiságot adott. Természetesen mindegyik továbbra is fizetett adót, valamint ez utóbbiból továbbra is toboroztak.

A peregrinusok külön csoportját képezték azok, akiknek az államát (törzsi szervezetét) Róma teljesen szétzúzta, lakóit rabszolgának adta, illetve elűzte; ezek a *peregrini dediticii*. Ilyen többnyire lázadás vagy egyéb kétségbeesett, pusztító háborúskodás következtében történt, pl. Daciában a traianusi hódítás után a dák őslakosságot nem szervezték civitasokba (bár a pannon-dalmata felkelés egyik vezető népét, a breucusokat igen). Ennek nyilván inkább politikai, mint jogi okai voltak; végsősoron Róma soha nem tudta megbocsátani, ha valaki – legalább időlegesen – erősebbnek bizonyult nála (lásd Carthago vagy Corinthus esetét!).

Emellett büntetésből, *capitis deminutio media* folytán, peregrinusszá válhatott a római polgár *aquae et ignis interdictio* valamint *deportatio* folytán – azaz, mikor kitaszították a Quirites római közösségből –, ezenkívül természetesen a *nemo plus iuris* elv alapján a peregrinus által felszabadított rabszolga, sőt, a *lex Aelia Sentia* értelmében a súlyos bűncselekmény miatt megbélyegzett, majd felszabadított rabszolga csak *peregrinus dediticiusszá* válhatott.

4.5. A populus mesterséges beosztása

Róma lakossága nem egy etnikailag korán kialakult, Közép-Italiába együtt, a maga vérségi kötelékeken alapuló, nemzetségi-törzsi beosztásban bevándorló népesség volt. Ellenkezőleg, mindenféle elemekből, már a történelmi korban összeálló nép volt, amelynek viszont szüksége volt a hagyományos keretekre társadalmuk megteremtéséhez. E vázlat során a *familiától* haladok a *populus* felé, és közben a beosztás mesterségeségére megpróbálok korabeli történelmi példákkal szolgálni.

4.5.1. Familia, gens, curia, tribus

Az első és legfontosabb társadalmi egység tehát a *familia*, mely a *paterfamilias* hatalma alatt állt. Ez volt a magánszféra társadalmi bázisa, külső megjelenési formája pedig – jogi és fizikai szempontból egyaránt – a *heredium* a családi házzal, a családi tűzhellyel és a családi szentéllyel, a *Larariummal*. Vérségi, gazdasági, szakrális, jogi és (katoná)politikai egység. Szent, és mindenki, még az állam számára is sérthetetlen, miként valójában a *paterfamilias* hatalma is a családhoz tartozó *sui herese*k, *cliensek* és *servusok* felett. Ez így volt a késő-köztársaságkorig.

A következő szint a nemzetség, a *gens*. Nemzetsége – és így nemzetségi beosztása (illetve, ami ebből következik, *curialis* beosztása) eredetileg csak a patriciusoknak volt. Valamikor ez még mindig vérségi kötelék lehetett, de a plebs időközbeni nemzetségekbe szerveződésével itt már megjelent a mesterséges tagozódás is. Ezt látszik alátámasztani az, hogy 10 familia alkotott egy genset.

A *gens* az a legnagyobb egység, amely esetében még visszavezethető egy-egy társadalmi csoport eredete. A III. századra a régi patricius gensok közül már csak néhány játszott vezető szerepet, mint pl. a *Fabiusok*, az *Aemiliusok*, a *Corneliusok*, valamint a szabin eredetű *Caludiusok* és *Valeriusok*. Melléjük felemelkedtek a plebeius *Publiliusok* (pl. Q. Publilius Philo négyszeres consul és a lex Publilia szellemi atyja), az *Atiliusok* (M Atilius Regulus kétszeres consul és az 1. pun háború hadvezére). Némely patricius és plebeius család annyira összefonódott, hogy kialakult mindkét rendbeli ága, mint a *Veturiusok*knak és a *Fabiusok*knak (viszont a *Clodiusok* nem a *Claudiusok* plebeius ága). Sőt Italia egyes városaiból is a vezető családok bejutottak a senatori rendbe, mint a *Plautiusok* Tiburból, a *Mamiliusok*, a *Fulviusok* és a *Coruncaniusok* Tusculumból vagy az *Otaciliusok* Beneventumból.⁴²

⁴² ALFÖLDY, a pp.29.

A következő szint a már – valószínűleg teljesen – mesterséges beosztás, a *curia*. Itt is 10 gens (azaz 100 familia) alkot egy curiát, mely így egyrészt katonai egység (egy centuria), másrészt a közös sacrumok révén vallási egység, harmadrészt politikai egység a *comitia curiatán* keresztül.

Eredetileg szintén 10 curia (azaz 100 gens, vagyis 1.000 familia) alkotott egy *tribust*, azaz „törzset”. Ismerve Róma alapításának körülményeit, teljességgel lehetetlen, hogy a tribusok akár csak mesterséges, de igazi, zárt közösségekként keletkeztek már a Város alapítása előtt. Egyesek szerint a három eredeti tribus (*Ramnes*, *Tities*, *Luceres*) megfeleltek a Róma lakosságát alkotó három fő etnikumnak, a latinnak, a szabinnak és az etruszknak. Mások szerint – mivel etruszk nevük van – eleve valamilyen, az etruszk korszakból származó közigazgatási beosztás. Mindenesetre talán már a királykorban elkezdett nőni a számuk; Servius Tulliusról tartja a hagyomány, hogy a Város lakosságát négy *tribus urbanába*, a *Suburana*, *Palatina*, *Esquilina* és *Collina tribusokba* sorolta. Az elnevezésekből nyilvánvaló, hogy ez a beosztás már egyértelműen területi alapon történt, bár az egyes etnikumok letelepedési területét is jelölhette. Végül – a négy városi tribus mellé – az V. században a Róma körüli sávban 16 *tribus rusticát* jelöltek ki, melyek száma a tribusfejlődés 241-ben történő lezáródásakor 35-ben véglegesült⁴³. A római polgárok egyre növekvő körét tehát eleinte valószínűleg új tribusok alapításával szervezték, ekkor még nyilván (legalább részben) területi alapon; majd később – különösen a nincstelen tömegek megjelenésével – a már meglévő tribusokba osztották be őket, ekkor már elsősorban vagyoni alapon. Így volt ez a *lex Iulia*, (Kr.e. 90) után is; hogy kevesebb politikai jogot kelljen adni a volt szövetségeseeknek – most már polgártársaknak –, összesen 8 tribusba osztották be őket.⁴⁴ Ez adott aztán lehetőséget arra, hogy a proletarokat a szegényebb – és egyben kevésbé előkelő – városi tribusokba, a vagyonosabb rétegeket pedig a tehetősebb – és tekintélyesebb – vidéki tribusokba osszák. Így viszont a négy városi tribus lakossága jóval népesebb volt, mint a vidékieké. Ez a *comitia tribután* való szavazásnál nyert jelentőséget.

Ehhez hasonló társadalmi felépítést találhatunk az archaikus görögöknél is. A társadalom alapsejtjét, a nyilvánvalóan vérségi alapon felépülő családot itt is a nemzetség, a γένος követi, amely viszont már nem biztos, hogy szigorúan vérségi alapon szerveződött. A curiának megfelelő szint a φρατρία, a „testvériség”, mely elsősorban szakrális kapcsolatnak felel meg, és – a forrásadatok alapján – gyakran egy-egy kultusz hely közös ápolásában nyilvánul meg, bár a rómaihoz hasonló katonai-politikai funkciója – legalábbis a klasszikus korra – valószínűleg nem volt. A tribus megfelelője a φυλή, mely a görögöknél is elsősorban területi-politikai szerveződést jelöl, gondoljunk csak Kleiszthenész phüléire, melyek 3-3 részből tevődtek össze! Mindkét esetben nyilvánvalóan arról van szó, hogy az ősidőkből hozott, valaha talán vérségi kapcsolatokat (is) jelölő egységek nevét használták fel „modern” politikai fogalmak jelölésére.⁴⁵

A kutatók szerint ez lehetett a helyzet a honfoglaló magyaroknál is; de az (eredetileg) politikai egységet jelentő törzsek a honfoglaláskor már felbomlóban voltak – így adódhat, hogy azonos törzsnevé helységneveink szétszórva helyezkednek el az országban. Végülis nálunk a „modern” közigazgatási beosztás nem kapta vissza a törzs kifejezést, hanem a szláv eredetű „mesgye” szóból ered.

4.5.2. A hadsereg és a centuriális beosztás

Eredetileg a fenti pontban részletezett, félig vérségi, félig mesterséges beosztás volt a hadsereg alapja is. Minden család adott egy katonát, így nemzetségenként 10, curiánként 100, törzsenként 1.000, Róma népességéből így 3.000 nehézfegyverzetű legionarius alkotta a gyalogságot, melyet a király testőrségéből vagy a gazdagabb patriciusokból szervezett lovasszárnyak („*ala*”) támogattak.

ZLINSZKY János⁴⁶ – ALFÖLDI András⁴⁷ nyomán – azt a véleményt támogatja, hogy a lovasság a királyi cliensekkel jelent meg tömegesen Rómában. Ezzel szemben ALFÖLDY Géza⁴⁸ azt tartja, hogy a patricius nemességnél elengedhetetlen volt a lovon való hadakozás, amit olyan viseleti statusszimbólumok is kifejezésre juttattak, mint a *trabea*, a rövid lovasköpeny, illetve a *phalera*, a lovak halántékára aggatott

⁴³ ALFÖLDY, a p.19.

⁴⁴ ALFÖLDY, a p.52.

⁴⁵ ALFÖLDY, a p.13.; ZAMAROVSKÝ, p.107.

⁴⁶ ZLINSZKY, p.38.

⁴⁷ ALFÖLDI A., b *Zur Struktur des römischen Reiteradels und seine Abzeichen*, 1979.

⁴⁸ ALFÖLDY, a p.15.

díszkorong. Ezt látszik alátámasztani, hogy a korabeli, archaikus antik világban a nemesség mindenütt a lovasságot alkotta, mint Athén Szolón előtti alkotmányának a $\pi\pi\epsilon\iota\varsigma$ rétege is alátámaszthat.

A fenti beosztásnak megfelelő *decuriók* és *centuriók* – a katonai rendfokozat mellett – a *gens*ek és *curiák* politikai vezetését, pontosabban valószínűleg inkább csak képviselőjét is ellátták. Így adódhatott, hogy a *senatus* létszáma pontosan megegyezett a *gens*ek számával, mindazonáltal teljességgel valószínűtlen, hogy itt bármiféle vérségi alapon szerveződő nemzetségek vezetőiről lenne szó; a tízes beosztás túlságosan mesterkéltné ehhez.⁴⁹

A harcok során a rómaiak szinte csak a trójai hősök mondáiból és a triumphusról ismerték, alkalmazása a dimbes-dombos Appenin-félszigeten amúgyis nehézkes lett volna. Róma lakossága emellett egyrészt nem volt olyan gazdag, hogy többnyire lóháton vagy lóvontatta kocsiból hadakozzék, másrészt a korabeli haditechnika kedvezett a zárt rendszerben, ún. „hoplita” harcmodorral történő hadakozásnak. A Brennus-féle kelta támadás után cserélték ezt le a rómaiak a mozgékonyabb és rugalmasabb „manipulus” taktikára, melyhez aztán a későantik időkig ragaszkodtak; a speciális taktikát igénylő feladatokra – lovasság, íjászat, parittyások etc. – inkább a szövetségesek, később a provinciabeliek, végül már a betelepülő barbár „*foederati*” *auxiliaris* csapatait alkalmazták.

A későbbiekben – Róma lakosságának növekedésével, illetve a beköltözőknek *cliensként* a családokhoz fogadásával – már minden család 2-2 főt tudott hadrendbe állítani, így az megkétszereződött; (5-)6.000 gyalogosból és a király vagy a patriciusok – szintén kétszeres – (5-)600 főnyi lovaságából állhatott. Ez lett aztán a későbbiekben a legio alapfelépítése, és ehhez igazodott a *cohors*nak nevezett segédcsoportok felépítése is (illetve valójában a legio is 10 *cohors*ra oszlott).

Servius Tullius nevéhez fűződik, de valószínűleg szintén későbbi⁵⁰ az a timokratikus alkotmány, melynek során a *Quiritest* – a vagyon, pontosabban eleinte földbirtok-nagyság alapján – öt *classis*ba sorolta: *classis I*: 20 iugerum vagy több; *classis II*: 15-20 iugerum; *classis III*: 10-15 iugerum, *classis IV*: 5-10 iugerum; *classis V*: 2-5 iugerum föld; akinek ennél kevesebb volt, az *classis*on kívüli *proletarius*, azaz nincstelen, aki csak a személyével (*capite census*), illetve „ivadékaival” adózik az államnak,⁵¹ valamint az osztályok „feletti” *equites* (ekkor még nem a II. századi értelemben!). Ez a *classis*-beosztás lett aztán az adózás, a centuriákba szervezett katonáskodás és az új típusú népgyűlés, a *comitia centuriata* alapja.

A centuriákon alapuló katonai beosztásnak az volt az elve, hogy minden *classis* két fajta centuriát állított ki: a 46 év alattiakból (*iuuiores*) a valódi, nyílt mezőn bevethető csapatokat, a 46-60 év közöttiekből (*seniores*) pedig háború esetén a várost védő őrséget.

Az I-II. *classis* 40-40 (2x20-2x20), azaz összesen 80, nehézfegyverzetű gyalogos centuriát; a III-V. *classis* 30-30 (2x15-2x15), azaz összesen 90, könnyűfegyverzetű gyalogos centuriát adott. Ehhez jött még a vagyonosabb királyi *cliensek* (a későbbi *plebeiusok* felső rétege) vagy a gazdag patriciusok közül még 18 lovascenturia. Ezen kívül Servius Tullius közjogi státust adott a *cliensek*nek is azáltal, hogy besorozta őket a hadseregbe, de mivel gensen kívüliek voltak, őket összesen 5 – kiegészítő feladatokat ellátó – centuriába osztotta.

Így a 80+90+18+5=193 centuria (összesen csaknem 20.000 ember) hadereje csaknem háromszorosan meghaladta a curiális rendszer 60 centuriáját és 600 főnyi lovasaláját.

A hadseregreformnak azonban messzemenőbb következményei is voltak, mivel együtt járt egy új típusú népgyűlés, a *comitia centuriata* felállításával is, melyen a most már centuriákba szervezett polgárok – köztük olyanok is, akik, mivel a *gentilis-curialis* beosztáson kívül estek, eddig nem rendelkeztek politikai jogokkal – együtt vettek részt a népgyűlésen. Bár a vagyonosabb rétegek – az egy centuria = egy szavazat elve miatt – itt is többségben voltak, ugyanis az I-II. osztály centuriái a vagyonos lovascenturiákkal együtt (összesen 98 centuria a maradék 95-höz képest) le tudták szavazni a népgyűlés többi részét, mégis a népesség jóval nagyobb arányát képviselte, mint a *comitia curiata*.

⁴⁹ ZLINSZKY, p.27; ALFÖLDI A., *Early Rome and the Latins*, 1963. p.100.

⁵⁰ A hagyomány szerint a *ensor* 443-ban (de valószínűleg valamikor az V. század közepe táján) jelent meg Rómában. Ez összefügghet az új, centuriális beosztással.

⁵¹ (a *proles* = ivadék, magzat szóból) FINÁLY Henrik megfogalmazása szerint: „*polgár a legalsóbb osztályból (vagy tán helyesebben ki egy osztályhoz sem tartozott), kinek semmi vagyona vagy értéke (census) sem volt, s ezért az államnak csak maradékaival szolgált*”. (A latin nyelv szótára, Budapest, 1884.)

Kr.e. 269-ben verték Rómában az első pénzt, és részben ezzel függhetett össze, hogy nem sokkal ezután az eddigi földbeli censust pénzbeli censusra változtatták. Ez nyilván kedvezett a vagyonosabb, de nem földbirtokaiból, hanem vállalkozásaiból élő plebeiusoknak. 241-ben lezárult a tribusok fejlődése, majd 240. körül – a pun háborúk tapasztalatai alapján – a tribus-beosztással kombinálták a centuriális beosztást (a háború fő teherhordozói azok a módosabb középparaszti rétegek voltak, akik a változtatás haszonélvezői lettek) –, azaz ettől fogva tribusonként osztották be mind az öt classis centuriáit. Ezután minden tribus minden classisa 2-2 (egy iunior és egy senior) centuriát állított ki, azaz összesen $35 \times 5 \times 2 = 350$ centuriát, amelyekhez jött még a hagyományos 18 lovagcenturia. A vagyonos rétegek előnye így elveszett a comitia centuriatán, de továbbra is megmaradt a comitia tribután.

Ezenkívül a comitia centuriata *comitium maximummá* válásával legalább a népgyűlésen eltűnhetett a formai jogi akadály a patricius gensnek és a plebs vagyonosabb rétegei közt, ami elősegítette a két társadalmi csoport egygyólvadását (*nobiles*), a timokratikus alkotmány pedig azt, hogy a II. századra a gazdagabb plebeiusok – szintén vagyoni alapon – az *ordo equesteren* keresztül politikailag is felemelkedhessenek, illetve *homo novusként* végsősoron az *ordo senatoriusba* is bekerülhessenek.

5. A NÉPGYŰLÉSEK

A *Quirites* 4. fejezetben részletezett különböző jellegű beosztásainak különböző népgyűlések feleltek meg. Ezek részben párhuzamosan működtek, részben a történelem során váltották egymást, illetve hatásköröket vettek át egymástól. A királyság korának ősi, ún. „katonai demokráciájától”, mikor a népgyűlés még szinte kizárólag háború és béke kérdésében döntött, azaz működése sok tekintetben jogilag csak formális volt, inkább szakrális összetevői voltak, a köztársaság során eljutott Róma a népgyűlések szerepének egyre nagyobb felértékelődéséig, míg végül – a principatus idejére – ezek ismét formálissá váltak, majd elsorvadtak.

A történelemben mindkét végletre akad példa; pl. a spártai *απελλα* szintén csak háború és béke kérdésében döntött, míg az államügyek tárgyalása a *γερουσια*, a valódi döntés pedig az *εφοροι* kezében volt. A másik végletre a világtörténelem utóbbi száz éve szolgálat tanulságot.

5.1. A comitia curiata és calata

Az elsőként kialakult népgyűlés a *comitia curiata*, melyet a curialis beosztás alapján tartottak, és melynek ünnepélyes formája a *pontifex maximus* által összehívott és vezetett *comitia calata*.⁵² A capitoliumi *Comitiumban* ülésezett, és a legkorábbi időkben ez volt a törvényhozás helye is, amennyiben számolhatunk valódi megtárgyalt, megszavazott és kihirdetett törvényekkel. A *comitia centuriata* megjelenésével – és a népesség gensen, így curián kívüli részének a politikai életbe történő beemelésével – azonban a comitia curiata ilyen funkciója megszűnt.

A továbbiakban már csak mint „*comitium sacrum*” működött, azaz olyan feladatok tartoztak hozzá, amelyekből a szakrális elemet nem lehetett eltávolítani, azaz legfőképpen a család istenek által is megszentelt kötelékei, illetve az állam egyes fontos, sacrumokkal is kapcsolatos döntéshozatali eljárásai. A késő-köztársaságkorra már maga az ülései is formálissá váltak, és csak az egyes curiák képviselői – többnyire lictorok – vettek részt rajta.

A családi élet a publicum számára szent volt, abba profán módon senki nem szólhatott bele – csak az erkölcs, a *mos*, illetve a *ius divinum* szabott bizonyos kereteket. Nyilván ez volt az oka annak, hogy a magánszféra ilyen zárt, szent egységébe a közösség csak szintén valamilyen megszentelt aktussal avatkozhatott bele. Ilyen joga – szakrális funkciói miatt – a gensnek és a curiának is lehetett, de az egész populust érintő kérdésekben az egész populust meg kellett kérdezni. A szakrális körülmények között ülésező *comitia calata* lehetett az egyetlen fórum, amely ezt megtehetette. A családi körön belül a késő-köztársaságkorára ilyenek maradtak az *adoptio*, az *arrogatio*, a *testamentum in comitiis calatis* (amely esetleg rokon jogintézmény lehetett az *arrogatio*val) és a *detestatio sacrorum*, azaz a családi szentségekről való lemondás (a *herest* vagy a *legatariust* túlságosan terhelő szakrális kötelezettségekről lemondás, mely együtt járt a családról való lemondással is).

⁵² a *calo*^l = kikiált, összehív kifejezésből, mert a P.M. mintegy gyűlésbe hívta a népet. Ugyanezen kifejezést használták arra, mikor szintén a P.M. kikiáltotta a *dies fasti*t, és ebből lett a *Kalendae*, a hónap első napjának a neve is.

A *comitia calatán* választották a *rex sacrorum*ot, a *pontifex*eket és a *flamen*eket is, valamint a királyság korában – ha hinni lehet a hagyománynak, pl. Ancus Martius esetében⁵³ – a *comitia curiatán* választották, illetve erősítették meg az új uralkodót tisztségében. Ez a funkciója aztán a köztársaságkorban is megmaradt, amennyiben a *comitia centuriatán* megválasztott, imperiummal rendelkező magistratusokat (consul, praetor), a pontifex maximus által tartott *auspicium* után (ha az kedvező volt) a *lex curiata de imperio*val megerősítette hivatalukban.

5.2. A comitia centuriata

A *comitia centuriata*, melyet a centurialis beosztás alapján tartottak, vált a köztársaságkor comitium maximumává, azaz a legfőbb és legfontosabb népgyűlésévé. Mivel kifejezetten katonai alapon szerveződött, a polgárok fegyveresen vettek részt rajta, ezért a *Campus Martius*on tartották (fegyveres hadsereg nem léphetett a Város területére!).

A katonai főhatalommal és általános imperiummal bíró magistratusok, a consul vagy a praetor hívták össze és elnökölt rajta. Hatáskörei:

- a fontosabb magistratusok (consul, praetor, censor) választása;
- háború és béke kérdése;
- a fontosabb államügyek tárgyalása;
- törvényhozás (ennek java része 218 után átment a *comitia tributa* hatáskörébe – 240-től amúgy sem volt az uralkodó osztályoknak többsége!);
- a *ius provocationis* alapján a magistratustól fellebbezett, főbenjáró bűncselekmények tárgyalása.

A mariusi hadseregreform eleve kikezdte a polgárok általános katonai szerepvállalását, majd a principatus elejére a *comitia centuriata* hatásköreinek jórésze is elenyészett, míg végül többé össze sem hívták.

5.3. A comitia tributa

A 35 tribus gyűlése a hagyomány szerint 471-től működött, szintén a consulok vagy praetorok vezetésével, általában a Forumon ülésezett. Hatáskörei:

- 218-tól a törvényhozás java része;
- a kisebb súlyú (pénzbírságra menő) bűnperek tárgyalása; illetve
- az alacsonyabb rangú, csak potestasszal bíró magistratusok (quaestor, aedilis, tribunus plebis) választása.

Mivel hatalompolitikailag nem volt annyira fontos, mint a *comitia centuriata*, valamivel túl is élte azt, és még a principatus első századában is időnként összehívták, ha a császár úgy vélte, egyes döntései szélesebb legitimitást igényelnek.

5.4. A concilium plebis

A kezdeti időkben, mikor a plebs még egyik comitián sem tudta érvényesíteni többségét, ez a külön gyűlés volt az, ahol – eleinte csak saját magára nézve kötelező – határozatokat; *plebiscitum*okat hozhatott. Itt eleinte csak eseti döntéseket hoztak, de a későbbiekben a *tribunus plebis*nek már megvolt az a joga is, hogy általános érvényű jogszabály-javaslattal álljon a concilium elé. Ez egykor a patriciusokat nem kötötte, mert az ő hozzájárulásuk nélkül hozták.⁵⁴ A *lex Hortensia* azonban a *plebiscitum*okat is törvényerővel ruházta fel; *quasi lex*nek tekintették.

⁵³ LIVIUS, I. 35,7-38,4.

⁵⁴ GAIUS, 1.1.3.

Sulla viszont 88-ban azután, hogy Marius hívei egy plebiscitummal megfosztották a fővezérségtől, a senatus tekintélyének helyreállítása ürügyén érvényességétismét senatusi hozzájáruláshoz kötötte. Ez dictaturája idején beleillett a köztársasági rend helyreállításának koncepciójába, így csak 70-ben, Pompeius és Crassus consuli évében hatálytalanították.

A concilium plebis tribusonként, a néptribunusok vezetésével az Aventinuson ülésezett, hivatalos levéltára és kincstára pedig az ugyanitt álló Ceres-templomban volt, az aedilis plebis őrizete alatt.

6. A SENATUS

A köztársaságkorban a senatusnak nagyon kevés igazi közjogi hatásköre volt. véleményeit, tanácsait ugyan megosztotta a magistratusokkal, de ezek formailag nem voltak kötelezők. Valójában két olyan terület volt csak, mely a középső-köztársaságkortól a hatáskörébe tartozott; a pénzügyek és a külpolitika irányítása. Mindkettőt a papságtól (a Saturnus-papoktól, illetve a Fetialestől) vette át a ius publicum fokozatos szekularizációja során. Természetesen külsőségeiben és az aktusokat kísérő sacrumok tekintetében megmaradt e két papi collegium szerepe (pl. az állami kincstárat továbbra is a Saturnus-templomban tartották), de valódi hatáskörük többé már nem volt. A senatus ezeket a jogköröket nem törvényi felhatalmazás, hanem egyszerűen *consuetudo* alapján gyakorolta.

Hatalmát elsősorban tekintélyének köszönhette, mely a királyság bukása utáni évek kitartó következetességétől a polgárháborúig töretlen volt. Különösen a 2. pun háború és a polgárháborúk közötti időszak volt az, amikor a senatus tekintélyen alapuló hatalma csúcspontján állott; ez volt az az időszak, mikor a senatus tagjai külön rendként, az *ordo senatorius*ként kezdték magukat meghatározni. Mivel – a plebs egyenjogúsítása után – elvileg bárki tagja lehetett, azért nem volt olyan zárt testület sem, mint némely más államokban a hasonló jogintézmények.

Így – a vagyoni⁵⁵ és erkölcsi census miatt eleve senatori rangú polgárok mellett – mindig tagjai voltak a testületnek az éppen hivatalban lévő magistratusok, a már leköszönt promagistratusok és az összes papi collegium vezetői. A nem patricius gensnek leszármazottai, akik csak később lehettek a senatus tagjai, voltak az ún. *conscripti*, azaz a senatori rendhez utóbb „hozáírtak”. A *lex Ovinia* 312. előtt előírta, hogy a censorok kötelesek a senatust időről-időre kiegészíteni. Ugyanez a törvény egyben elrendelte, hogy a plebeius tagok szavazati joga egyenértékű a patriciusokéval, így megtörtént a két rend egyenjogúsítása.⁵⁶ Különösen Appius Claudius Caecus censorsága idején került be számos plebeius származású senator a testületbe.⁵⁷ Így gyakorlatilag az egész római politikai életet integrálta magában, ami fontos volt a hatalom gyakorlásának folyamatossága szempontjából, hiszen a valódi hatalmat gyakorló magistratusok csak egy évig voltak hivatalukban, a népgyűlések összehívására pedig csak eseti alkalommal került sor.

A papi collegiumok vezetői fontos szerepet játszhattak akkor, mikor egy-egy politikai vagy jogi aktus szerencsés kimenetelét kellett vizsgálni. Auspiciumokat tartottak például a népgyűlések előtt is, és kedvezőtlen előjelek esetén nem volt szerencsés dolog az ügyben dönteni. Figyelembe véve azonban a rómaiak mély vallásosságát, melyet a korabeli auctorok (Polybios, Sallustius, Livius, Vergilius, Cicero etc.)⁵⁸ is mind elismernek, a vallás olyan profanizálására, hogy ezeket a jeleket tudatosan hamisan szolgáltatták volna, valószínűleg csak ritkán, illetve kizárólag a késő-köztársaságkorban kerülhetett sor.

A senatus üléseinek volt pontosan és szigorúan körülhatárolt menete. Összehívásáról a *princeps senatus* – az imperiummal rendelkező magistratus (általában a consul) – intézkedett, és elnökölt az ülésein. A senatus tagjai szigorú hierarchikus rendben volta felvéve attól függően, hogy milyen magistraturát viselnek, milyen és hányszor viseltek a múltban, illetve hogy patriciusok vagy plebeiusok-e.

⁵⁵ A vagyoni census még az I. században is csak 100.000 denarius (400.000 sestertius) volt, pedig egyes családok esetében a források már milliós vagyonokról tudósítanak.

⁵⁶ ALFÖLDY, a p.25.

⁵⁷ DIODOROS, 20.36.1skk.

⁵⁸ POLYBIOS a *religió*ban, CICERO a *pietas*ban látta Róma nagyságának magyarázatát. (KÖVES-ZULAUF, pp.8.)

A felszólalások ugyanebben a rendben folytak, azaz az elnöklő magistratus szólalt fel először (ha pl. törvényjavaslatot akart tenni, amúgyis neki kellett előterjesztenie), majd sorban a promagistratusok: a *ensoriusok*, a *consularisok*, *praetoriusok* etc. – abban a sorrendben, ahányszor viselték e tisztségeket – végül azok a *patricius* és a *plebeius* senatorok, akik még nem viseltek tisztséget.

Ez igen ritka lehetett, tekintettel a magistratura rövid időtartamára, a magistratusok viszonylag nagy számára és a senatus kis létszámára: a köztársaság idején 300, majd Sulla alatt 600, Caesar alatt már 900, végül Augustustól fogva megintcsak 600 fő volt a számuk, de a létszám növekedésével párhuzamosan nőtt a magistraturák száma is. Csak a consulokból volt a köztársaságban mindig kettő, ráadásul a II. századra ezt a magistraturát mintegy húsz előkelő, gazdag család mintegy kisajátította magának, így az 1. pun háború és Marius consulsága között eltelt évszázad consulinak több, mint egyharmadát mindössze hét család adta.⁵⁹

A senatus ülésein résztvettek a *tribunus plebisek* is, de ők csak az ajtóból, fapadon ülve (a senatorok az ún. *sella curulison* ültek) kiabálhatták be *vetójukat* az ülésterembe. Javaslattevő, valamint felszólalási joguk nem volt.

6.1. Törvényelőkészítés

Hivatalosan a törvényelőkészítés eleinte nem tartozott a senatus hatáskörébe, de mint állandó „tanácsadó” testület, folyamatosan napirenden tartotta az aktuális politikai témákat, így nyilvánvaló, hogy egy magistratustól kiinduló törvénykezdeményezés nem került el a figyelmét. Mivel a magistratus amúgy is tagja volt a testületnek, természetes, hogy előbb megtárgyalta az ügyet a társával, és valószínű, hogy a törvényjavaslatok zömének végső formáját a senatus ülésin csiszolták tökéletesre. A *lex Publilia* értelmében aztán az utólagos törvénytisztosítás helyett ez lett a senatus törvényekkel kapcsolatos fő hatásköre.

Ugyanez a folyamat ment végbe a senatusconsultumok elfogadásakor is.

6.2. Törvénytisztosítás

Az utólagos törvénytisztosítás – a fentiek tükrében – valószínűleg csak formális aktus volt. Jelentősebb válságok esetén azonban, mikor a senatus nem tudta meggyőzni a törvényjavaslatot benyújtó magistratust vagy néptribun tett törvényjavaslatot a concilium plebisen, ez lehetett az utolsó lehetősége a törvény elfogadása ellen. Nyilván nem gyakran és nem szívesen élt vele, hiszen egy már a népgyűlésen elfogadott törvényjavaslat azt mutatta, hogy megvan a társadalmi támogatottsága, és ezzel a senatus lehetőleg nem szállt szembe. Inkább formai követelmény volt tehát, de egyben – a senatus nagy tekintélye folytán – a törvénynek is tekintélyt kölcsönzött.

A *lex Publilia*, majd a *lex Hortensia* alapján aztán a senatus először a *populiscitumok*, majd a *plebiscitumok* tekintetében is elveszítette utólagos jóváhagyási jogát, és hatásköre (különösen az előbbieket esetében) az „előzetes normakontrollra” szorítkozott.

A senatus tekintélye valószínűleg elég volt ahhoz, hogy a magistratusok ne nyújtsanak be neki nem tetsző törvényjavaslatokat. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy egészen a polgárháborúig a senatus valóban a populus érdekeit tartotta szem előtt, és csak a II. század közepétől egyre mélyülő válság idején vált el az *optimates* és a *populares* érdekei oly mértékben, hogy mikor T. Sempronius Gracchus tribunus plebisként a senatus ellenében nyújtott be törvényjavaslatot, egy utcai zavargás során meggyilkolták.

6.3. A magistratusok jelölése

Mindig az éppen tisztségben lévő magistratus jelölte utódját (*consul, praetor etc. designatus*), amivel bizonyos mértékig biztosítani lehetett a folyamatosságot a vezetésben.

Mindazonáltal mind a jelölést tévő, mind a következő évre jelölt egyben a senatus tagja is volt (legfeljebb a quaestorok esetében nem, de azoknak amúgy sem volt imperiuma), és a magistratus nem

⁵⁹ ALFÖLDY, a p.37.

szívesen jelölt olyan utódot, aki a senatus ellenérzését váltotta ki. Itt sem volt tehát a senatusnak jelöltállítási joga, mégis befolyását latba vetve, hatni tudott a jelöltet állító magistratusra.

Ehhez járult még a magistratusok felelőssége hivatali idejük alatti működésükért. Ha tehát pl. háborús időben a consul a következő évre olyant jelölt, aki nem volt jó hadvezér, ezért a magistratusi aktusáért utólag felelősségre vonható volt. Így tehát a senatus – megintcsak konkrét hatáskör nélkül – érvényesíteni tudta befolyását.

6.4. A magistratusok ellenőrzése

Az egyik legfontosabb eszköz az állam irányítására a senatus kezében a magistratusok ellenőrzése és utólagos felelősségre vonása. Bár hivatali ideje alatt a magistratus teljhatalommal bírt, még a törvényeket is áthághatta, ha ezt nem az állam üdvére tette, a senatus eljárást indított ellene. Ez ki-mondottan eredményfelelősségi alapon történt, hiszen nem azt vizsgálták, jogos vagy törvényes volt-e a magistratus tevékenysége (ez legfeljebb ürügyül szolgálhatott), hanem hogy az eredmény szolgálta-e az állam és a populus érdekét vagy sem, azaz a felelősségre vonás nem törvényességi, hanem – a *salus rei publicae* szem előtt tartó – célszerűségi alapon történt. A magistratusok ellenőrzése körébe tartozik a 149-ben, a *lex Calpurnia* alapján felállított vizsgálóbizottságok működése is.

A magistratusok felelősségre vonásának tekinthetjük, ha a senatus még **hivatali éve alatt** akart az illető magistratustól megválni. Visszahívni nem lehetett, csak úgy tudták megfosztani hivatalától, ha *capitis deminutio mediát* vagy *maximát* hajtottak végre rajta. Mivel a statusperekkel foglalkozó *decemviri*, és *centumviri* a senatus tagjaiból kerültek ki, ezek tárgyalták az ilyen ügyeket. Ennek általában az lett az eredménye, hogy kitaszították a *Quirites* sorából, és *hostis publicus*nak, közellenségnek vagy *hostis patriae*nek, a haza ellenségének nyilvánították. Mint ilyent, gyakran *damnatio memoriae*vel is sújtották, ami együtt járt nevének és emlékének – szó szerint, fizikai értelemben – is eltörlésével. A császárkor idején ugyancsak a senatus hatáskörébe tartoztak az ilyen ügyek.⁶⁰

6.5. Bíraskodás

Bírói jogkörben a senatus eleinte két, majd három állandó bírósággal rendelkezett: a tíztagú *decemviri*, illetve *centumviri (st)litibus iudicandis*, amelyek elsősorban statusperekben, és a száztagú – pontosabban tribusonként 3 főből, azaz 105 senatorból álló – bíróság a későbbiekben hagyatéki perekben ítélt, természetesen kisebb tanácsokban.

Végül Augustus összevonta a két testületet úgy, hogy a *decemviri* lettek a *centumviralis* bíróság vezetői, és meghívta a lovagokat is a tagjai közé. Mindkét típusú (status-, illetve örökösödési) perekben csak *preiudicialis* döntést hoztak, mégpedig – a *formularis per lex Aebutia* általi bevezetése után is – a *legis actio* formaságai között.

A harmadik bíróságot a provincialis magistratusok és publicanusok túlkapásai miatt állította fel a *lex Calpurnia* 149-ben, melynek értelmében állandó bizottságokat hoztak létre a visszaélések kivizsgálására.

Mivel a senatusi bizottságok nem működtek hatékonyan, hanem csak az intrika melegágyai lettek, C. Sempronius Gracchus, a reformjai részeként elfogadtatott *lex iudicaria* alapján, 123-ban e bizottságokat lovagrendiekkel töltötte fel. Később Sulla, dictaturája idején az esküdtbíróságokat visszaadta a senatusnak, de ezek hatékonysága továbbra sem volt kielégítő. Végül 70-ben, Cn. Pompeius és L. Crassus

⁶⁰ ALFÖLDI^c A.: *Die Erwänung eines Prätendentenkampfes auf einer neuen Inschrift von Aquincum*. (in: Pannonia 7-8, 1935, pp.280.) című cikkében ír le egy azóta elveszett feliratot: *Marti Gradivo quem apud leg(ionem) VII Cl(audiam) tempore quo eradendum nomen saevissimae dominationis missus cum vexillationes Moesiae Inferioris voltus hh(ostium) pp(ublicorum)...* Egy 1991-ben Pécsen előkerült, és a *damnatio memoriae* alkalmával megrongált oltár alapján valószínűsíthetjük, hogy 238-ban Maximinus Thrax és fia, Verus emléket törölte el a Mars Gradivus oltáron szereplő Clodius Celsinus vexillatio-parancsnok (v.ö.: POZSÁRKÓ Cs.: *Beneficiary Altar from Sopianae*. in: Specimina Nova, Pécs, 1990. [1992.] pp.119.).

consuli évében, a *lex Aurelia* alapján e bíróságokat újra felosztották a senatori és lovagrend, valamint most már az első *classis* polgárai között.

6.6. A pénzügyi ellenőrzés

Míg az állami bevételek és kiadások viszonylag csekélyek voltak, a Saturnus-papság becsületére lehetett bízni azok kezelését. Mikor azonban, nagyjából a III. század közepére már oly bonyolultaká, szerteágazókká és nagyméretűvé váltak, hogy egy szűk – és nem feltétlenül hozzáértő – papi testület már nem tudott velük mit kezdeni, a *senatus* fokozatosan magához vonta a hatáskört. A pénzügyek felsőbb intézését – a polgárok *classis*okba sorolását, a befolyt adóösszegek és a nagy állami kiadások felügyeletét – az ötvenként másfél évre megválasztott *ensor* látta el. Az, hogy ilyen minőségben csak ötvenként volt nagyobb ellenőrzés, mutatja, hogy a *senatus* gördülékenyen intézhette a pénzügyeket. Segítői a részfeladatokat ellátó *quaestorok*, akik itt tanulhattak bele az államvezetés művészetének alapjaiba.

Az I. pun háború után megszervezték az első provinciákat is, melyek ekkortól fogva már kizárólag a *senatus* ellenőrzése alatt álltak, az onnan befolyó adóbevételekkel pedig szintén a testület gazdálkodott. Eleinte *praetorok*at neveztek ki a provinciák élére kormányzónak, később (Sulla után) *proconsul* vagy *propaetor* irányította őket, aki egyben a tartományi hadsereg parancsnoka is volt; sem ő, sem a hadserege nem hagyhatta el a provinciát engedély nélkül. Mellettük-fölöttük – gyakran több tartományt összefogóan – *procuratorok* intézték a pénzügyeket, az alsóbb szintű pénzügyi tisztviselők pedig itt is a *quaestorok* voltak. Mindeközben a *senatus* féltékenyen őrizte megszerzett pozícióit a pénzügyek terén.

Amikor Tiberius S. Gracchus coloniaalapítási terveire az állami pénzekhez akart nyúlni, ezzel megsértette a *lex sacrata*t, mely szerint a pénzügyek a *senatus* kizárólagos hatáskörébe tartoznak. Mindezt a *senatus*szal előre nem egyeztetve, néptribunusként tette.⁶¹

Az adó- és vámbeszédést a *ensor* árverésen adta ki a *publicanus*oknak, akik mint adóbérlők, fix összeg lefizetése ellenében a maguk szakállára hajtották be azokat (miközben ezalatt gyakorta felkelésekhez is vezető kapzsiságot és mohóságot tanúsítottak). A *publicanusok* jellemzően a II. század közepére kialakuló lovagrand tagjai voltak, akik *societates publicanorum*ba tömörülve a legkülönbözőbb állami beruházásokon vállalkozókként működtek. Ők gondoskodtak a hadsereg ellátásáról, középületek, utak, hidak építéséről, illetve helyreállításáról, valamint ők vették hasznóbérbe a bányákat (és tulajdonképpen hasznóbérnek tekinthetjük az adóbérlést is). Az, hogy a római gazdasági élet ilyen nagy mértékben támaszkodott a magánosok társaságaira, tette lehetővé a viszonylag kis létszámú magistratusok hatékony működését. Másrészt viszont ez a rendszer a visszaélések melegágya is lett: „*Ubi publicanus esset, ibi aut ius publicum vanum aut libertatem sociis nullam esse*”.⁶²

6.7. Külpolitika

Ugyanígy, míg a szomszédos rokon népekkel történt a hadakozás, a háború és béke követői azok a *fetialis* papok voltak, akik ugyancsak megtalálhatók voltak a szomszéd népeknél – nemzetközi diplomácia híján az egyetlen közös terület tehát a papság volt. Mikor Róma már messzebbre tekintett, és a papok nem tudtak már közös kultikus nyelven a távoli népek papságával kommunikálni, a *senatus* vette át ezt a szerepet. Itt sem volt előírva, hogy milyen módon és külsőségekkel kell végeznie feladatát, és a hatáskörök sem voltak precízen elválasztva.

Így pl. Kr.e. 241-ben a győztes seregek parancsnoka, a *consul* kötött békét Carthagóval (melynek pontjait aztán a *senatus* saját hatáskörben módosította), ellenben 219-ben, mikor Hannibal a Rómával szövetséges Saguntumot ostromolta Hispaniában, egy öttagú *senatusi* küldöttség járt el követségben Carthagóban.⁶³

A *senatus* – mint Róma egyetlen állandó hatalmi tényezője – tekintélyét külföldön is meg tudta teremteni, illetve messze túlszárnyalta a polgárság vagy a magistratusok, sőt a római állam kereteit is.

⁶¹ ZLINSZKY, p.68.

⁶² LIVIUS, 45.18.3.

⁶³ ZLINSZKY, p.67.

168-ban egy magabiztos senator Egyiptomban a Seleucida birodalom királyát, IV. Antiochost, saját hadserege előtt, megszégyenítő jelenet során kényszerítette, hogy alávesse magát Róma akaratának.⁶⁴ Másik példa, mikor 167-ben II. Prusias bythiniai uralkodó a Curia előtt a földre vetette magát, a senatust pedig „megmentő isteneknek” szólította.⁶⁵

A principatus idejére mind a pénzügyek, mind a külügyek fokozatosan átmentek a császár személyes kezelésébe, így a senatus – két egyértelmű hatáskörének elvesztésével – mind a tekintélyét, mind a valódi hatalmát elvesztette.

7. A MAGISTRATUSOK

A Kr.e. 180-ban hozott *lex Villia de annaliis* elméletileg véglegesülő *cursus honorum* rendszerében hatalmának minőségében, (*imperium, potestas*) és terjedelmében változatos magistraturák jöttek létre.

Közülük a két legfontosabb; a *consul* és a *praetor* volt az állam legfőbb irányítója; hatalmuk *imperium*, amely „parancsuralmat”, katonai vezető hatalmat jelent. Róma társadalmának politikai felépítése, mint láttuk, nagymértékben igazodott a katonai beosztáshoz. Ennek megfelelően a főhatalmat – katonai szempontból is – az „imperator” tartotta a kezében (ekkor még természetesen nem a császárok címeiként). A kezdeti időkben még praetor irányította az államot, majd átmenetileg katonai tribunusok, végül a *leges Liciniae Sextiae* mondták ki véglegesen, hogy a legfőbb magistratus a consul. Ekkor teremtették meg újra a *praetor* tisztségét, aki ettől fogva – elsősorban – a bíraskodás irányításával foglalkozott.

Elvált tehát az *imperium militare* az *imperium iudicialétól*, ilyen értelemben – a *rex sacrorum* tisztségének létrehozása után – a királyi hatalom másik két ágát is szétválasztották. De nem alkotmányjogi értelemben, vagyis hogy a **hatásköröket** osztották volna meg, hanem csak olyan szokásjog jött létre, mely alapján a **feladatkörök** oszlottak meg. Ez azt jelentette, hogy a consulnak éppúgy megvolt a bírói hatalma, mint a praetornak, csak (többnyire) nem gyakorolta, a praetornak pedig ugyancsak megvolt az állami-katonai főhatósága, de (hacsak nem volt szükséges) nem gyakorolta.

A consul iurisdictiós hatáskörét mutatja, hogy a statuspercek és a *iurisdictio voluntaria* keretében (*vindicatio in libertate* vagy *servitute, manumissio vindicta, in iure cessio, in iure cessio hereditatis*) ugyanúgy lehetett a consul elé menni, mint a praetor elé. Másrészt, mikor a 2. pun háború elején, a Trebia melletti csatában mindkét consul elesett, a praetor automatikusan a helyükre lépett, és vezette a hadsereget.

A *iurisdictio* nem csak a *consul* és a *praetor* között oszlott meg; igazgatási területükön a kisebb magistratusoknak is volt bírói jogköre. Azonban míg a *praetor* hatásköre *imperium (iudiciale) mixtum*, azaz a rendes peres eljárás mellett a *iurisdictio voluntariát* és a rendkívüli jogsegítségeket (*interdicta, stipulatio praetoria, missio in possessionem, in integrum restitutio*) is magába foglalta, addig az *aedilis* vagy a municipalis magistratus (*duumvir iure dicundo*), *imperium meruma* csak a rendes peres eljárásra, az *ordo iudiciorum privatorumra* terjedt ki.

A magistratusok hatáskörét („hatalma körét”) ugyan megszabták a törvények; ez volt a *legitima potestas*, de az *imperiummal* rendelkező magistratusoknak (*consul, praetor, dictator*) megvolt a lehetősége ezek áthágására; ez volt a *plenitudo potestatis*. A *praetor ius facere non potest* elv alapján ugyan nem hozhattak új szabályt az aktusukra, de a meglévőt áthághatták – kizárólag célszerűségi alapon, a *salus rei publicae suprema lex esto* elv értelmében. Ezért természetesen felelősséggel tartoztak, és ha az utólagos senatusi ellenőrzés alapján nem bizonyult tevékenységük üdvösnek az állam számára, felelősségre vonták őket (kivéve a dictatort).

⁶⁴ LIVIUS, 45.12.1skk.

⁶⁵ POLYBIOS, 30.18.1skk.

A kisebb magistratusoknak ilyen lehetőségük nem volt; ők nem rendelkeztek *imperium plenum*mal, melyből ez levezethető volna. Ugyancsak nem rendelkeztek imperiummal, csak szigorúan körülhatárolt potestasszal a különböző magistratusok *legatusai*; akik a *mandatum* kereteit nem léphették túl.

7.1. A consul

A consul valószínűleg az V. század közepétől állt az állam élén, de a belharcok miatt csak a *leges Liciniae Sextiae* véglegesítették hatalmát, mint az állam legfőbb magistratusa, és egyben elrendelték, hogy az egyik consul mindig plebeius legyen.

Rómában a consul volt az állam feje, a teljhatalom gyakorlója, az *imperium plenum* birtokosa. Hatalmának jelképe a tizenkét *lictor*. A köztársasági időkben a hadsereg parancsnoka, a háború esetén kivonuló consult nevezték *consul armatusnak*, míg az otthon maradtot *consul togatusnak*. Ez természetesen csak a korai időkben fordult elő; amint Róma hatalma, területe és hadserege nőtt, komolyabb háborúba mindkét consul elment.

A consul a senatus elnöke; ő (vagy távollétében a praetor) hívta össze a testületet, elnökölt az ülésen és szólal fel először. A consul (vagy távollétében a praetor) hívta össze a comitia centuriatát és a tributát, ott törvényjavaslatot terjeszthetett be. Az consul jelölte a *consul designatust*, a következő év consulját (a II. századra általában azonban csak a mintegy 20 családot tömörítő oligarchia, a *nobiles* köréből), akit aztán a comitia centuriata választott meg, a comitia curiata pedig – kedvező előjelek megléte esetén – a *lex curiata de imperio*val megerősítette. Szükséghelyzetben a consul nevezte ki a dictatort – ha lehetőség adódott rá, nyilván a senatus véleményének kikérése után, de ez nem volt feltétel. A késő-köztársaságkortól a consuli év letelte után *proconsuli* rangban a *consularis* általában megkapta egy jelentősebb provincia igazgatását.

A consulok közti rangsort az határozta meg, hogy a senatusi hierarchiában hol állt az illető (pl. előzőleg volt-e már censor vagy viselt-e és hányszor consulságot). A köztársaságkorban consulból mindig csak kettőt választottak, de a principatus idején – mikor a consul legfőbb állami imperiuma már elenyészett – növekedésnek indult a számuk, bár továbbra is kiemelték közülük kettőt, mint az állam legfőbb irányítóit (még a Kr.u. III. századi oltárokra is csak két consult említenek meg). A consulok nevével jelölték az éveket.⁶⁶

7.2. A praetor

A praetor a köztársaság legkorábbi szakaszában (V. század eleje) valószínűleg az állam vezetését látta el (egy-egy praetor a tribusok élén; egy közülük *praetor maximusként* az állam feje). A középső-köztársaságkorra a consuléval elvben megegyező tartalmú *imperium plenum*mal rendelkező magistratus volt, de a feladatkörök hallgatóalgos megoszlása miatt elsősorban az igazságszolgáltatás vezetésével foglalkozott. Hatalmának jelképe hat *lictor*. A consulhoz hasonlóan, a comitia centuriata választotta, majd – kedvező auspicium esetén – a comitia curiata erősítette meg hivatalában a *lex curiata de imperio*val.

A *praetor urbanus* tisztségét – a consul *collega minoraként* – a *leges Liciniae Sextiae* vezették be, aki mellé Kr.e. 242-től állt a *praetor peregrinus*, mint aki a peregrinusok egymás közti, illetve a római polgárokkal történő pereskedését irányította, mégpedig nem a *ius civile*, hanem a *ius gentium* alapján, melyet Gaius így fogalmaz meg: „*Quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos praeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur*”. Ebben a minőségében a praetor a *ius edicendi* alapján történő jogfejlesztéssel nagy hatással volt a *ius privatum* fejlődésére, amit a klasszikus kor jogászai így fogalmaztak meg: „*Ius*

⁶⁶ Így pl. „*Perpetuo et Corneliano co(n)s(ulibus)*”, azaz Perpetuus és Cornelianus consulsága idején (Kr.u. 237.) vagy „*Sabino II et Venusto co(n)s(ulibus)*”, azaz Sabinus II. és Venustus consulsága idején (Kr. u. 240.), hogy a rangidős kétszeres consulra legyen példa, illetve „*Imp(eratore) d(omino) n(o)stro Alexandro III et Dione co(n)s(ulibus)*”, azaz a mi urunk, Alexander [Severus] imperator III. és Dio consulsága évében (Kr.u. 229), hogy egy olyan példánk is legyen, ahol a császár az egyik consul. [RIU 970., 966. és 444.]

praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi, vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam”,⁶⁷ illetve „*Ius honorarium est viva vox iuris civilis*”.⁶⁸

Eleinte a provinciák irányítását is praetori rangban végezték a helytartók, majd a késő-köztársaságkortól (a *proconsulok* mellett) a praetori év befejeztével a *praetoriust* megbízták egy kevésbé jelentős provincia vezetésével *propraetori* rangban.

A középső köztársaságkortól a praetorok száma fokozatosan 16-ra növekedett, de a polgári igazságszolgáltatás irányításával továbbra is csak a *praetor urbanus* és a *praetor peregrinus* foglalkozott; a többiek részint a büntetőbíráskodást (*quaestiones perpetuae*) vezették, részint közigazgatási feladatokat láttak el (így a fentiek szerint – eleinte – provinciák igazgatását).

7.3. A dictator

Végveszély (általában háborús szükségállapot) esetén a *collegialitasból* adódó előnyöket (*intercessio*) fel kellett adni, és – ha csak rövid időre is – egy rátermett személy kezében összpontosítani a hatalmat. Ez, természetéből adódóan az *imperium militarét* jelentette, de mivel Rómában nem volt osztott a főhatalom, így egyben az *imperium plenummal* járt. Az más kérdés, hogy a *dictator* – eredetileg *magister populi* – a háborús veszély közepette nem foglalkozott apró-cseprő ügyekkel, de ha szükség volt rá, megtehetette. Hatalmának (vagyis a két consul egyesített főhatalmának) jelképe huszonnégy *lictor*.

Bizonyos szempontból a *collegialitas* a *dictator* esetében is megvolt, hiszen volt helyettese, a *magister equitum*, akit ő választott maga mellé, de a *magister equitum* nem **mellérendelt**, hanem **alárendelt** collegája; helyettese volt a *dictator*nak, így pl. nem volt *intercessió*s joga a *dictator* intézkedéseivel szemben. Ennek ellenére bizonyos szempontból *collegaként* kell értelmeznünk, hiszen öneki éppúgy megvolt az *imperium plenuma*, mint a felettesének, csak míg a *consuloké* egymás mellé volt rendelve, addig itt hierarchikus viszonyban volt a két hatalom, a szó jogi értelmében is; azaz a *magister equitum* rendelkezése nem ellenkezhetett a *dictatoréval*.

A köztársasági hadseregek – egészen az 1. pun háborúig – két 5-6.000 fős legiója volt, mindegyik élén egy *consullal* és a legiók mellé rendelt 5-600 fős alákkal. A *dictaturát* katonai szempontból úgy foghatjuk fel, hogy a két hadsereg egyesítésével egy *imperator* (a *dictator*) egységes, éppen ezért hatékonyabb vezénylete alá rendelték mindkét legiót, míg a *collegialitásból* származó előnyöket (a *dictator* eleste esetén automatikus helyettesítés) a lovasság összevonásával és az alárendelt *magister equitum* kinevezésével oldották meg.

A végveszélyt természetesen meg lehetett volna oldani úgy is, hogy a *SC ultimum* alapján a katonailag rátermettebb *consul consul armatusként* mindkét legiót irányítja, a másik pedig otthon marad. *Dictator* kinevezésére nyilván akkor került sor, ha egyik *consul* sem érezte magát alkalmasnak a fenyegető veszély elhárítására, márpedig ha kudarcot vallanak, akkor a *senatus* utólag számon kérhette tőlük, hogy miért nem neveztek ki *dictator*t. Ez a megoldás egyben tehát lehetőséget adott arra, hogy ne kelljen mindig háborús készenlétben állni, és csak a legjobb hadvezéreket *consullá* választani.

A *dictator*t a végveszély beálltával – a *senatus* megkérdezésével vagy anélkül – az egyik *consul* nevezte ki, ami ellen – kivételesen – a másik *consulnak* nem volt *intercessió*ja. Legfeljebb fél évre, vagy egy feladat ellátására szól a kinevezése, döntései ellen senkinek nem volt *intercessió*ja, a *senatus* pedig utólag sem vonhatta felelősségre (legfeljebb a *consult*, ha nem megfelelő embert nevezett ki). Az összes *magistratusok* hatalmát felfüggesztették a *dictatura* idejére; nyilván ilyenkor a nép is a háborúval foglalkozott, nem pedig pl. pereskedéssel.

⁶⁷ PAPIANUS, *Dig.* 1.1.7.

⁶⁸ MODESTINUS, *Dig.* 1.1.8.

Háborús szükséghelyzeteken kívül is előfordult dictatori kinevezés; de ilyenkor is általában valamilyen speciális feladat ellátására, mint törvényjavaslat benyújtására, egy provincia berendezésére, béke megkötésére, élelmiszer-ellátás megszervezésére, sőt egyes szakrális aktusok véghezvitelére is.

Quintus Hortensius pl. mint dictator kapott felhatalmazást a híres *lex Hortensia* rogatiójára. A liviusi hagyomány szerint⁶⁹ L. Quinctius Cincinnatus Kr.e. 438-ban az éhínség és a gabona-behozatal körüli viszásságok miatt nevezték ki dictatornak. Közismert eset, hogy mikor Kr.e. 363-ban nem volt consul, hogy az év elejének megkezdését szimbolizáló szögbeverést a Iuppiter-templom kapujába elvégezze, dictatort nevezték ki az aktus lebonyolítására.

A Kr.e. II. századtól a klasszikus értelemben már nem nevezték ki dictatort, de az I. század polgárháborúi során többször is, bár már megváltozott tartalommal; ez az időszak az egyszemélyi hatalomkoncentráció szempontjából már átvezet a principatus hatalmi rendjébe.

L. Cornelius Sulla 82-79-ig *rei publicae constituendae causa* volt dictator, miközben jelentős mértékben átalakította az államot. Iulius Caesar 56-ban 10 évre, 45-ben pedig haláláig kapta meg a dictaturát (*dictator perpetuus*). Ezek a *lex sacra*tát sértő kinevezések viszont egy új hatalmi rend vajúdását jelentették; végülis egyiküknek sem sikerült a tervét végrehajtani, Augustus pedig más alapon – az alkotmányosság nagyobb szem előtt tartásával – szervezte meg az uralmát.

7.4. A censor

A római *cursus honorum* csúcsát jelentette az V. század közepén – a hagyomány szerint 443-ban – alapított *censura*. A *lex Villia annalis* értelmében censor csak consularis rangú lehetett, és csak a 47. életév betöltése után pályázhatott rá a polgár. A senatus tagja (már mint promagistratus is), és a senatusban elnöklő magistratus után az első ember a felszólalások sorrendjében.

A censornak nem volt imperiuma; potestas kifejezetten a közszféra és a magánszféra találkozásának ellenőrzésére terjedt ki, azaz azt felügyelte, ahogy a polgár, mint közember jelent meg. Ebben a minőségében alapvetően három, egymással összefüggő feladatköre volt; a pénzügyek, valamint a polgárok katonáskodási kötelezettségének, illetve erkölcsének a felügyelete.

A censort ötévenként, 18 hónapos időszakra választották, működése alatt pedig ellenőrizte a polgárok katonai censusát; megállapította, hogy a hadköteles polgárok hadra készek-e, felszerelésük rendben van-e, a lovagok megfelelő hátszlovat tartanak-e etc.

A mariusi hadseregreformig ui. minden római polgár a classisának megfelelő minőségű fegyverzetet volt köteles a saját anyagi forrásaiból előteremteni és fenntartani.

A katonai census összefüggött az adócensuszal, így a censor felbecsülte a polgárok vagyonát, és az alapján osztotta be őket a különböző classisokba. Ezzel függött össze az a jogköre, hogy az *ordo senatorius* és az *ordo equester* listáját is ő állította össze. A *civitas peregrinák* és az adózó provinciák megjelenésével az innen beáramló adó (*stipendium*) feletti ellenőrzést is gyakorolta. Ezáltal ellenőrzése alatt tartotta Róma bevételi forrásait. A kiadások ellenőrzése ugyancsak a feladata volt, így – bizonyos szempontból – az összes, gazdálkodással kapcsolatos magistraturát, de még a senatust is ellenőrizte.

A census során nemcsak vagyoni alapon mérlegelt, hanem figyelembe vette a polgár erkölcsi magatartását is, azaz hogy a *mos maiorum*, az ősök erkölcsé szerint él-e (kiveszi-e a részét a közéletből, vállalja-e a ráeső gyámságot, tisztséget etc.), melyek általános meggyőződés szerint „hajdan a történelem legjobb államformáját tudták megalkotni”.⁷⁰ szerint Ezen az alapon ugyancsak joga volt az illető polgárt – büntetésből – alacsonyabb classisba sorolni, ennek keretében senatori vagy lovagrendi rangjától megfosztani, de ugyanígy az arra érdemes polgárokat, még ha a vagyoni censusuk nem is volt meg, feljebb sorolhatta, sőt, a 312. előtt keletkezett *lex Ovinia* értelmében ez a censornak egyenesen kötelessége is volt. Nagy hatalma volt tehát mind a polgárok, mind az állam

⁶⁹ LIVIUS, IV. 12,6-16,2.

⁷⁰ CICERO, *De re publica*, 1.70.

felett, éppen ezért nagy tekintélyű, köztisztelőben álló és megbecsült polgárokat igyekeztek választani erre a posztra.

A principatus korában eleinte a princepsok sajátították ki maguknak ezt a magistraturát, majd a census megszüntével maga a censori hivatal is elenyészett.

7.5. A tribunus plebis

A tribunus plebis intézménye a hagyomány szerint a „*secessio in Montem Sacrum*”-ra vezethető vissza, mely után a plebeiusok jogot kaptak arra, hogy tisztségviselőket válasszanak a maguk számára, akik a jogaikat védik. Eleinte belőlük is kettő volt, majd az idők során számuk tízre emelkedett. Hogy hivatását teljesíthesse, 449-ben a *lex Valeria Horatia* értelmében személye és háza *sacrosanctus* lett, és *asylumot* adhatott.

Vetőjoga volt a senatus bármilyen, a plebset sértő döntése ellen, és *intercessióval* élhetett bármely magistratus – még hivatalársai – döntései ellen is. Ezenkívül a *concilium plebis*en plebiscitum-javaslatot is beterjeszthetett, melyet aztán a *lex Hortensia* után már törvényként is elismertek, valamint a comitiákon is élhetett e jogával.

A törvényjavaslat-tétel mellett fontos eszköz volt még a néptribunus kezében az, hogy bűnvádi eljárást kezdeményezhetett bárki ellen a népgyűlésen. Addig ugyanis a népgyűlésen csak az állami magistratus terjeszthetett be bármilyen javaslatot, és kevésbé valószínű, hogy hivatali elődjét, aki őt jelölte, bevádolná. Korábban a plebs tehetetlen volt a magistratusok túlkapásaival szemben, a *lex Valeria de provocatione* (valamikor az V. században) értelmében pedig a *ius provocationis* csak arra adott lehetőséget, hogy a saját ügyében megvédhesse magát a polgár. Így viszont a plebs – tisztségviselőin, a néptribunusokon keresztül – utólag *crimen laesae maiestatis* alapján felelősségre vonhatta a promagistratust, ha az hivatali ideje alatt olyan döntést hozott, mely sértette a nép érdekeit.

A fentiek értelmében, a Catilina-féle összeesküvés elfojtásában játszott szerepéért vonták felelősségre Cicerót is Clodius néptribunatusa idején; Cicerónak ugyan sikerült elmenekülnie, de vagyonát elkobozták, házáat pedig *consecratioval* a *res sacrae* körébe vonták, hogy soha többé ne juthasson hozzá.

Ilyen szempontból a tribunus plebisek a – patriciusok és plebeiusok közti közjogi kompromisszum alapján létrejött – alkotmányosság őrei voltak, természetesen a plebs érdekeit képviselve.

A tribunus plebist a comitia tribután választották egy évre. Mivel nem állami magistratus volt, a senatus nem vonhatta felelősségre hivatali évében megtett aktusai miatt, de ugyanúgy lehetett ellene *actio publicát* indítani a népgyűlésen.

A polgárháborúk során Sulla jelentős mértékben korlátozta a néptribunusok jogkörét, de halála után ezeket az intézkedéseket eltörölték. A tribunus plebis intézménye továbbélt a principatus alatt, sőt, ez volt az egyetlen magistratura, melyhez minden császár, uralkodásának minden évében következetesen ragaszkodott.

7.6. Az aediles

Mind a *curulis magistratusok*nak, mint a *tribunus plebis*nek voltak kíséret magistatusaik, az aedilisek. Imperiumuk nem volt, eleinte a nagyobb magistratusok (consul, praetor, illetve tribunus plebis) mandatariausaiként szerepeltek, később egy évre választották őket a comitia tribután.⁷¹

Nevükből adódóan (aedes = épület) eleinte közmunkák, építkezések felügyeletével foglalkozhattak. A továbbiakban feladatkörük bővült; a rendfenntartás körében a városi „szakszolgálatok” irányítói

⁷¹ ZLINSZKY, p.60.

lettek. A közlekedési rend fenntartása,⁷² köztisztasági feladatok, tűzörség, a vízvezetékek felügyelete,⁷³ az ünnepek szervezése és rendjének fenntartása mind a feladataik közé tartoztak.

7.6.1. Az aedilis curulis

Az aedilis curulis állami magistratus, tagja a senatusnak, és a fentiek mellett legfontosabb tevékenységi köre a piaci felügyelet volt. Ilyen minőségében – de csak a potestas terjedelméig – a praetoréhoz hasonló edictumot adott ki. Ebben elsősorban vásárrendészeti elvek voltak kihirdetve, de jogfejlesztő hatása is volt, pl. az ígásállatok és rabszolgák kellékszavatossága esetében, mely alapján egy *actio redhibitoria* nevű keresetet adott hat hónapon belül a vevőnek az adásvétel felbontására, illetve egy *actio quanti minoris* nevű keresetet a vételár leszállítására.

A provincialis magistraturák körében szintén megtaláljuk az aediliseket, mint a municipalis ordo tagjait.

7.6.2. Az aedilis plebis

A tribunus plebisnek is volt aedilise, talán még korábban, mint az állami magistratusoknak. Eredetileg a plebs templomának és levéltárának, az Aventinuson álló Ceres-templomnak az őre lehetett (az aedes templomot is jelent), és az itteni levéltárosi funkciójából alakulhatott ki a választott hivatala. Itt őrizték és kezelték a plebs privilégiumait és a plebiscitumokat

7.7. A quaestor

A quaestura a római *cursus honorum* legalsó fokát jelentette; férfivá avatása és katonai szolgálata után, 27 éves korában ezzel kezdte a római ifjú politikai pályafutását. Imperiuma nem volt, fő feladata a nagyobb magistratusok segítsége volt. A comitia tributa választotta.

Nevéből adódóan (quaestio = kérdezés) főleg nyomozati tevékenységet (a *quaestor parradicii* pl. az apagyilkosságokat nyomozta⁷⁴) és pénzügyi ellenőrzést végzett, ebben a tekintetben a censor segítőtje volt. Valószínűleg a censor végezte az állami költségvetés felügyeletét nagy általánosságban, a quaestor pedig az egyedi ügyeket vizsgálta; adóbeszedést, közmunkák elvégzését, értük kifizetéseket etc.

A provinciai helytartó melletti pénzügyi tisztviselő, valamint a municipalis ordóban a település pénzügyeinek az ellenőre szintén quaestor.⁷⁵

7.8. A praefectus, legatus

A következő tisztségviselők már nem magistratusok; potestasukat valamelyik magistratustól kapták közjogi *mandatum* formájában, tehát hatáskörük körülhatárolt volt, és nem léphettek azon kívül.

7.8.1. A praefectus

A praefectus, mint neve is mutatja (praeficio = elébe-, fölébe helyezni) egy olyan „előljáró”, akit úgy helyeztek a hivatalába. Rómában nagyon sok tisztségviselőt hívtak így most itt – a példa kedvéért – csak hárommal foglalkozom, akik a közigazgatás szempontjából is jelentősek voltak.

Kronologikusan haladva – a liviusi hagyomány szerint⁷⁶ Kr.e. 437-ben, Lucius Minucius személyében volt az első *praefectus annonae* Rómában. Feladata a város élelmiszerellátásának irányítása,

⁷² Dig. 18.6.13.

⁷³ V.ö. a *lex Quinctia de aquaeductibus*sal!

⁷⁴ Tab. 9.4.

⁷⁵ A római *cursus honorum*hoz hasonló pályafutást láthatunk egy scarbantiai oltáron is, ahol a tanácstagság után a quaesturával kezdte a felirat állítója a tisztségek betöltését: „*Silvano Aug(usto) sac(rum) Tib(erius) Iul(ius) Quintilianus dec(urio) mun(icipii) Fl(avii) Scarb(antiae), quaest(or) p(ecuniae) p(ublicae), aedilis, Iivir [duumvir] i(ure) d(icundo), auguratus ad pristinam speciem restitu(it)*” [RIU 174.]

⁷⁶ LIVIUS, IV. 12,6-16,2

rossz termés, éhínség esetén a gabonaimport és a raktározás megszervezése. A feladatkört a UV. században megszüntették, de Augustus újra bevezette, a principatus alatt pedig többnyire lovagok töltötték be ezt a hivatalt.

A következő tisztség a *praefectus urbi*, aki Róma közbiztonságáért volt felelős, alája tartoztak a város rendfenntartó erői (a három városi cohors, valamint a *servi publici*), valamint a *lictorok*. Hasonló funkciót töltött be az éjszakai őrség és a tűzország vezetője, a *praefectus vigilum*, akit a principatus idején a *praefectus urbi* alá osztottak be. A *praefectus urbi* ekkoriban a senatori rendből került ki.

Végül a *praefectus praetorio*, a testőrség lovagrendű parancsnoka, mely csak a principatus alatt alakult ki. Feladata eredetileg valóban a császári testőrség (és az itáliai legiók, ha voltak) vezetése, és mint ilyen, nyilván bizalmi posztot töltött be a császár mellett. Ebből alakult aztán ki második, és az idők során egyre fontosabbá váló tevékenységi területe, mikortól fogva mintegy „belső miniszter”, a császár bizalmi tanácsadó embere, a *consilium*, illetve később a *consistorium principis* tagja, gyakran a császár helyettese szerepelt. Ilyen minőségben számos kiváló jogtudóssal is találkozhatunk, mint pl. Papinianus, Paulus és Ulpianus.

Praefectusnak nevezték ezek mellett a lovagrendű cohorsparancsnokokat is, akiknek a provinciális igazgatásban jutott szerep, valamint Egyiptom kormányzóját, (*praefectus Aegypti*), aki az augustusi provincia-beosztás értelmében a császár *patrimonium*aként kezelt tartományt igazgatta.

7.8.2. A legatus

A név eredete⁷⁷ is mutatja, hogy itt is egy, a magistratus által bizonyos feladatra kiszemelt, és a mandatumban biztosított határok között potestással felruházott tisztségviselőről van szó. Ilyen minőségben a senatus követeket küldhetett, egyes (korai, praetori rangban lévő) provinciális helytartók maguk mellé segítőtársakat vehettek, legfontosabb a legatus azonban a hadseregben és a császári közigazgatásban.

Azután, hogy a birodalom annyira megnőtt, hogy a provinciákban, illetve azok határain folytak már csak a csatározások, a consulok természetesen nem személyesen vezettek minden hadjáratot. Ilyenkor a provincia helytartója volt a legiók parancsnoka, vagy ha nagyobb hadsereget indítottak útnak, *legatust* neveztek ki az élére, aki alkalomadtán több legiónak is parancsolt (ilyenkor a consultól kapott mandatum tartalma az imperium militaréra terjed ki).

Ebből a hadseregpáncsnoki tisztből adódott aztán a legatusok másik fontos feladatköre. Az augustusi közigazgatási reform értelmében azok a provinciák, ahol jelentős katonaság (legio) állomásozott (általában a határmenti provinciák) a császár, mint proconsul igazgatása alá kerültek. Természetesen a császár ezeket nem kormányozta személyesen, hanem az ott állomásozó legio (illetve azok egyikének) a parancsnokát ruházta fel közjogi mandatum formájában a maga proconsuli imperiumával. Így az egylegiós tartományok kormányzója *legatus Augusti pro praetore*, a két- vagy többlegiós tartományok kormányzója *legatus Augusti pro consule* rangban volt.

8. A PAPI COLLEGIUMOK

A papság a Római állami életben belül rendkívül fontos szerepet játszott. Mint a Bevezetésben, a *ius divinum* keretében már szó volt róla, a *ius publicumot* (de nem kevésbé a *ius privatumot* is) át- meg átszötték a vallási előírások és szertartások. Természetesen a korai időkben ez még fontosabb volt, de még az erősen szekularizálódott I. században is jelentős befolyást gyakoroltak a különböző papi testületek az állam irányítására.

A kezdeti időkben valószínűleg a legfőbb istenhármas; Iuppiter, Mars és Quirinus papjai, a *flamines Dialis, Martialis* és *Quirinalis* voltak a vezető papi testület Rómában. A hagyomány szerint a capitoliumi

⁷⁷ lego¹ = követségbe küld, megbíz, meghagy

triász számára épült templomot nem sokkal Tarquinius Superbus elűzése után avatták fel, majd Mars és Quirinus tiszteletét felváltotta Iuno és Minerva tisztelete. Ők lettek végül Róma főistenei, bár a kutatók megegyeznek abban, hogy volt egy titkos istenség – *Tutela Romae* – akinek még a nevét sem volt szabad kiejteni.⁷⁸ A köztársaság elején történt aztán a „pontifexek forradalma”-ként ismert folyamat, melynek során az állami élet fontosabb eseményeit ez a testület ellenőrizte a *ius divinum* szempontjából. Jogi és politikai szempontból tehát már az V. századtól a pontifexek collegiuma valamint a hivatalos állami jóslatokat végző augurok voltak a legjelentősebbek.

A papi testületek eredetileg önmagukat egészítették ki, meghívásos alapon. 300-ban a *lex Ogulnia* alapján a pontifexek és az augurok collegiumainak létszámát nyolc, illetve kilenc főre emelték, az így keletkezett helyeket pedig a plebeiusoknak biztosították. Flamenek továbbra is csak patriciusok lehettek. Kr.e. 103-ban Gn. Domitius Ahenobarbus egy plebiscitum révén keresztülvitte, hogy – többek között – ezen testületek tagjait is a comitia tribután válasszák (bár a testületek jelölési jogát fenntartva).

Sajnos a dolgozat témája nem engedi az összes, amúgy jelentős papi collegium szervezetét és tevékenységét bemutatni, így itt most csak a jogi-politikai szempontból jelentős papi testületekkel foglalkozhatom.

8.1. A pontifices

A pontifexek eredetileg a jogszolgáltatásban játszottak fontos szerepet. Őrizték a perszövegeket, ismerték a szokásjogot, majd őrizték a törvényszövegeket, kezdeményezői voltak az interpretatio általi jogfejlesztésnek, ismerői voltak a naptárnak, gondoskodtak a szakrális szféra védelméről, *prodigiumok* esetén nyilatkozatot tettek az elvégzendő engesztelő áldozatokról, ők döntöttek, hogy meg kell-e nézni a Sybilla-könyveket stb. Ezt a tudományukat eleinte titkosan kezelték, ily módon nélkülözhetetlenné téve magukat a társadalom számára.

Mindez Kr.e. 300. körül (a *lex Ogulnia* idején!) kezdett csak fellazulni, mikor Cn. Flavius, Appius Claudius Caecus pontifex maximus írnoke – valószínűleg ura hozzájárulásával – nyilvánosságra hozta a *legis actiók* formulát tartalmazó munkáját („*ius Flavianum*”) és a *Fastit*, a pereskedésre alkalmas napokat, a *dies fastit* megjelölő római ünnepi naptárat. Még tovább ment Tiberius Coruncanius, aki a III. század közepén, az első plebeius pontifex maximusként elkezdte jogi tanácsadó és oktató munkáját abban a kérdés-felelet rendszerben, amely később *responsum*-adásként hagyományossá lett a jogászoknál és jogtudósoknál.⁷⁹

Az, hogy a pontifexek feladták a magánjog kizárólagos ismeretét, nem jelentette, hogy elvesztették politikai befolyásukat. A collegiumnak továbbra is joga volt szakrális kérdésekben decretumokat hozni, a „*ver sacer* feláldozása”, azaz a túlnépesedett városból a coloniákba költözők kijelölése továbbra is az ő feladatuk maradt, ők elnököltek a comitia calatán, azaz az adoptio és az arrogatio (valamint a hereditas in comitiis calatis) által segítettek fenntartani a római családokat, illetve hozzájárultak a magistratusok kinevezésének szentesítéséhez, végezték a különböző szent helyek consecratióját (így a *res sacrae* körébe tartozó templomokét éppúgy, mint a városvédő falakat, kapukat a *res sanctae* körében) etc.

Végül ők irányították Róma egész vallási életét (annak minden közjogi vonatkozásával együtt), továbbra is magyarázták a *ius divinumot* és – áttételesen – a *ius publicumot* is, különös tekintettel annak *leges sacratae* részére. Ilyen minőségükben továbbra is meghatározók voltak Róma politikai életében, különösen, hogy a *ius publicum* keretében korábban szintén fontos papi testületek, mint a flamenek, a Saturnus-papok, illetve a Fetialis-papok collegiumainak jelentősége megszűnt.

⁷⁸ Tóth Anna Judit *Tutela Romae* című munkájában az Aeneas által Ilionból megmentett, és a *virgines Vestales* által őrzött *Palladionban* vélte megtalálni a tikos védőistenséget (a XXIV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományok Szekciója előadásában (1999. III. 29-31.), resumée: a JPTE BTK kiadásában).

⁷⁹ POMONIUS, *Dig.* 1.2.2.35.

8.2. Az *augures*

A jóslásnak az ókori népeknél mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak. Rómában is több fajta jóstevékenység folyt, így az etruszk eredetű *haruspex*ek az áldozati állatok beleiből jóstak, a latin eredetű *augurok* a madarak röptéből, illetve egyéb viselkedéséből.

Eredetileg valószínűleg a három tribusnak (Ramnes, Tities, Luceres) volt egy-egy augurja, majd a *lex Ogulnia* ezeknek a számát emelte kilencre. Jelentőségük abban állt, hogy a madarak viselkedéséből előjeleket olvastak ki az elkövetkezendő események kedvező vagy kedvezőtlen voltára. Így minden fontosabb állami aktus előtt tartottak *auspiciumot*, mint pl. népgyűlések előtt, a magistratusok hivatalba lépésének szentesítésére szolgáló *lex curiata de imperio* elfogadása előtt, hadüzenet vagy békekötés, illetve csata előtt etc. Bármilyen kedvezőtlen jel megakaszthatta az állami aktust, így politikailag igen fontossá válhatott a testület.

8.3. Provincialis papi testületek

Mint ahogy a *municipalis ordo* kicsiben a római magistraturák mintájára épült fel, úgy a római állami papságnak is megvoltak a provincialis, illetve *municipalis* megfelelői. A *colonia*alapítás mindig együttjárt a városban a *capitoliumi trias* tiszteletére dedikált templom építésével, amelynek természetesen megszervezték a papi *collegium*át is. Ezenkívül az egész provinciára kiterjedő hatáskörrel vallási központot alapítottak, ahol a római állami főistenek, valamint a birodalomhoz való tartozást és hűséget kifejező *Dea Roma* istennő és – a későbbiekben – a császár kultuszának székhelye volt.

8.3.1. *Sacerdotes provinciae*

A hivatalos, Rómához tartozást kifejező kultusz valójában egy, a provincia *coloniáinak* és *municipiumainak* papságából szerveződő *collegium* feladata volt. Ennek vezetője (mintegy provincialis *pontifex maximus*ként) a *sacerdos provinciae*.⁸⁰ Egyes provinciákban – így pl. Dáciában is – keleti, hellenisztikus hatásra a *sacerdos provinciae* címe *coronatus*, amely a görög *στέφανεφορος* egyenes fordítása.⁸¹

8.3.2. *Sacerdotes arae Augusti*

Egyes kutatók véleménye szerint a hivatalos császárkultusz ápolása a *sacerdotes provinciae* feladata, így a *sacerdos provinciae* és a *sacerdos arae Augusti* technikailag szinonimaként kezelendők. Egy *daciai oltár tanúsága* szerint azonban, amelyen a *...sacerdos arae Augusti et coronatus III Dacia-rum...* felirat szerepel, külön papi tisztségnek kell értelmeznünk a kettőt. Jelentősége a császárkorban abban állt, hogy a birodalom egységét a közös kultusszal is szimbolizálja.⁸²

8.3.3. *Flamines Augusti*

A császárkultusznak a *municipalis ordo*ból kiemelkedő, helyi papsága, mely szorosan összefonódott a *capitoliumi trias* állami kultuszával.

⁸⁰ Egy Kr.u. III. századi töredékes fogadalmi oltár Sopianaeből említ egy ilyen főpapot: „...*sacerdos p(rovinciae) P(annoniae) Inf(erioris) Ilvir(alis) col(oniae) Cibal(ensis) cum Marcelliano fil(io) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*”, amiből megtudjuk, hogy a főpap korábban *Cibalae* [Vinkovci] *duumvire* volt, azaz még korábban végigjárta a *cursus honorum* minden állomását. (RIU 979.)

⁸¹ SZABÓ Á.: *Megjegyzések a daciai tartománygyűlés történetéhez*. in: A Debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1999. [2000.]

⁸² SZABÓ, op.cit.

8.3.4. Augustales

A szintén provinciális Augustales ugyancsak a császárkultusz ápolásában fejtette ki tevékenységét. Tagjai kizárólag libertinusok, és magára a papi testület alapítására is azért került sor, mert nem lehettek a hivatalos collegiumok tagjai.⁸³

⁸³ Egy Savariából vett példa alapján: *Aug(usto vagy -ustae) sac(rum) Ti(berius) Claud(ius) Togor(is) lib(ertus) Eutychns Aug(ustalis)*, [RIU 33.]

– III –
**VÁLTOZÁSOK A IUS PUBLICUMBAN
A PRINCIPATUS KORÁBAN**

9. A KÖZTÁRSASÁG VÁLSÁGA

Róma hatalma a II. század közepére (Carthago és Corinthus lerombolása után) a Földközi-tenger nyugati és központi medencéjében vitathatatlanul vált; a valamikori városállam, majd regionális hatalom birodalommá nőtt. Az ezt követő száz év során hatalma alá, illetve érdekszférájába vonta a hajdani diadokhoszok utódállamait – kiterjesztve a birodalom határait a kisázsiai államokra, Szíriára, Palesztinára és Egyiptomra –, valamint az Italiától, illetve a Földközi-tengertől északra fekvő területek egy részére, így Galliára és Dalmatiára is.

Az immár világbirodalommá növekedett Róma gazdasági, társadalmi és politikai felépítésének alkotmányos keretei mindeközben alig változtak, a nagyarányú terjeszkedés azonban mélyreható változásokat idézett elő a római társadalmon belül, és ez – mind Rómában, mind a befolyása alá vont, illetve meghódított területeken – egyre mélyülő válsággal járt.

9.1. Válságtényezők a köztársaság utolsó századában

A hagyományos gazdasági-társadalmi keretek felbomlottak, helyettük azonban az uralkodó rétegek nem tudtak elfogadható alternatívával szolgálni. A válság alapvetően négy – egymással összefüggő – tényezőtől állt, melyekből következett az egész hatalmi, politikai és katonai rendszer, végsősoron az évszázados köztársasági berendezkedés válsága is.

Ezek a tényezők voltak:

- az egyre hosszabb háborúskodások miatt tönkrement kisparaszti gazdaságok és a latifundiumok kialakulása miatt ismét előtérbe kerülő földkérdés;
- az itáliai szövetségesek egyenjogúsága, a polgárjog kiterjesztése;
- a provincialisok – elsősorban a nagy kulturális, politikai és gazdasági hagyományokkal rendelkező keleti tartományok városainak – problémája; végül
- a háborúk következtében a latifundiumokon foglalkoztatott, egyre nagyobb rabszolga-tömegek helyzete és mozgalmi.

E fenti tényezők közül az első kettő a hadsereg válságában is szerepet játszott, amennyiben a hadsereg addigi társadalmi bázisául szolgáló kisparaszti tömegek elsorvadásával az utánpótlás egyre nehezebbé vált. A megoldás a hadsereg bázisának mind a római társadalmon belül, a proletarok felé történő vertikális, mind a szövetségesek felé történő horizontális kibővítése lehetett csak.

Az itáliai szövetségesek és a provincialisok mozgalmi annyiban hasonlítottak egymásra, amennyiben mindkét csoportnak megvolt a teljes társadalmi vertikuma, melyből Róma az arisztokráciát éppúgy nem fogadta be a ius Quiritium keretei közé, mint az alsóbb néprétegeket. Így hát ezek a konfliktusok nem viselték magukon oly mértékben a társadalmi küzdelmek jellegzetességeit, mint a proletarok, illetve a rabszolgák mozgalmi.

Az alábbiakban a rabszolga-felkelésekkel nem foglalkozom, mivel a dolgozat tárgya szempontjából irrelevánsak. Róma ezeken nem jogi eszközökkel, hanem kizárólag nyers katonai erő bevetésével lett úrrá, és a

kegyetlen megtorlás, majd a rabszolgák életkörülményeinek valamelyes javítása mellett Spartacus után többé már nem jelentettek valós veszélyt.

9.1.1. A földkérdés és a hadseregreform

A III. századra egyre nagyszabásúbb és hosszantartó háborúskodások következtében a római polgárok addig jelentős hányadát kitevő kis- és középbirtokos parasztok tömegei mentek csődbe. Ezek, nincstelen proletarokként, Rómába áramlottak, élvezték az államnak a II. század közepére már egyre nyomasztóbb terhet jelentő szociális gondoskodását, egyben pedig a népgyűléseken bármikor résztvenni kész, könnyen mozgatható, és gyakran demagógiára is hajlamos tömeget képeztek. Mivel vagyonuk nem volt, nyilvánvalóan alacsonyabb classisba sorolták őket, így viszont nem tudtak – illetve nem kellett nekik – katonának állni a legiókban.

A földbirtokviszonyok változásának haszonélvezője a senatori – és kisebb mértékben a lovagi – rend legvagyonosabb rétege volt, akik a tönkrement gazdaságokat felvásárolták,⁸⁴ illetve az ager publicusból roppant területeket béreltek.⁸⁵ Ez a II. századra mintegy 20-30 családot jelentett, akik a senatori renden belül is elkülönültek, hatalmas vagyonra tettek szert,⁸⁶ sőt, gyakorlatilag az állam vezető tisztségeit is kisajátították maguknak. Ez a réteg a II. századra, mint *nobiles* különböztette meg magát a kevésbé tehetősektől, az I. század elejére pedig *optimates* néven helyezkedett szembe a reformokat szorgalmazó *popularesszel*.

Az italiai területek mellett a II. század második felére a provinciák – eleinte elsősorban Africa,⁸⁷ majd Hispania – is egyre fontosabbakká váltak. Az ezek területéből kihalított ager Romanusból való földbérlet ui. szintén a latifundiumok kialakulásához vezetett.

A polgárságon belül a földkérdésben az első nyílt összecsapás 133-ban történt, mikor Ti. Sempronius Gracchus, tribunus plebisként egy olyan lex agrariát fogadtatott el a népgyűléssel, mely felújította a *leges Liciniae Sextiae* ager publicusról szóló rendelkezéseit, az így felszabaduló földeket pedig egy testület, a *tresviri agris pericandis*⁸⁸ *assignandis*⁸⁹ hatáskörében 30 iugerumos agri vectigalesként kiosztották a proletarok között. A bérfizetésre azért volt szükség, hogy nyilvánvaló legyen a föld ager publicus minősége, és ne lehessen megint felvásárolni. Bár Ti. Gracchust az újraválasztása miatt kitört zavargások során meggyilkolták, a földosztás egészen 129-ig folytatódott, minek következtében számos kisparaszti birtok jött létre Italia-szerte.

A reform második szakasza C. Sempronius Gracchus 123-122-es néptribunusi tisztségével kezdődött. Caius bátyjánál jóval átfogóbb reformprogrammal lépett fel, mely csaknem másfél tucat törvényjavaslatban öltött testet.

Hívei táborának kiszélesítése érdekében, a *lex de provincia Asia* alapján felújította a lovagrendi publicanusok adóbérleményeit Asia provinciában, valamint a *lex de iudicaria* alapján lovagrendiekre bízta azokat az esküdtbírókat, melyek a – senatori rendű – helytartók hivatali visszaéléseivel foglalkoztak. A *lex frumentaria* alapján újjászervezték a proletaroknak juttatott gabona szállítását, tárolását, elosztását. Felújították a földosztást, de a Közép-Itáliában szűkös földterület kiváltására a megalapítandó *colonia Iunonia* (Carthago) területén tervezett afrikai colonizáció kudarcba fulladt csakúgy, mint a teljes ius Quiritium publicum latinokra, valamint a ius suffragii (illetve a ius Latii) egyéb szövetségesekre való kiterjesztését szolgáló javaslatok.

A 121-ben a kihirdetett SC ultimum hatálya altt meggyilkolt C. Gracchus agrárreformjának megvalósítását még egy évtizedig ugyan folytatták, áttörő eredménye – a mintegy 60.000 földhözjuttatott

⁸⁴ APPIANOS, *Bellum civile*, 1.26.

⁸⁵ Az ager privatus és az ager publicusból bérelt birtokok néha a 100.000 iugerumot is meghaladhatták. ALFÖLDY,^a p.37.

⁸⁶ POLYBIOS, 31.27.1.; PLUTHARCHOS, *Aem.* 39.10.: 300.000, illetve 370.000 denariusos vagyonokról tesz említést.

⁸⁷ Már a pun uralom alatt megteremtődtek itt a nagybirtokok, és a kereskedő-iparos réteg mellett ezek tulajdonosai adták a carthagói oligarchia másik rétegét.

⁸⁸ Az *ico*³, = „talál” szóból vagy „*dandis*” (BENEDEK, p.53.); illetve „*iudicandis*” (MARÓTI, p.101.)

⁸⁹ A testületnek – Ti. Sempronius Gracchus mellett – tagja volt apósa, Appius Claudius Pulcher és öccse, C. Sempronius Gracchus.

proletar ellenére – a Gracchusok földreformjának azonban nem volt. 111-ben aztán egy új *lex agraria* keretében beszüntették a kiosztott földeken a vectigal fizetését, azokat quasi magántulajdonba adván az addigi bérlőknek, amivel elhárult a kisbirtokok újbóli, nagybirtokosok általi fölvsárlásának az akadálya.

A megoldás végülis a – kimberek és teutonok elleni háború során véghezvitt – mariusi hadseregreform lett, melynek során a hadsereg bázisává a városi proletártömegek váltak, akiket az állam fegyverzett föl, 16 éves szolgálati idejük alatt zsoldot, illetve a hadizsákmányból részt kaptak, végül missio agrariával történő elbocsátásukkal veteránusként egy italiai vagy (a később kizárólagossá váló) provincialis colonia deductiójában vettek részt. Ezzel Marius egyszerre megoldotta a proletártömegek eltávolítását a Városból, a hadsereg utánpótlásának kérdését és a proletarok (veteránok) földhözjuttatását. A reform gyenge pontja a földhözjuttatás volt, melyet a senatus – a mindenkori erőviszonyok alapján – a provinciák feletti pénzügyi-igazgatási jogkörénél fogva megakadályozhatott.

Így már Marius hatodik consulságának évében, a L. Apuleius Saturninus tribunus plebis Marius veteránusainak letelepítésére beterjesztett törvényjavaslata megbukott a senatus ellenállásán, sőt az ezt követő zavargásokat a kihirdetett SC ultimum alapján magának Mariusnak kellett az elfojtania.

Hasonlóképp, a keleti hadjáratából hazatérő Cn. Pompeius igényét, hogy veteránusai számára földet oszt-hasson, a senatus elutasította. Nem kis mértékben ez lett aztán az oka Pompeius részvételének az első triumviratusban.

Azonban, ha a politikai viszonyok úgy alakultak, a sikeres hadvezér jelentős számú veteránust tudott letelepíteni, mint Sulla, illetve Caesar dictaturájuk idején.

A Gracchusok földreformjának félsikere után és a senatus időnkénti szembeszegülése ellenére végül a mariusi hadseregből leszerelt veteránusok missio agrariája vált a Kr.u. I-II. század fordulójáig a földhözjuttatás rendes módjává, amikortól fogva eleinte egyre nagyobb mértékben, majd végleg felváltotta a missio nummaria.

Ez azonban kétélű fegyver volt, mivel a hadseregek egyre nagyobb mértékben függtek a parancsnokaiktól. A szolgálati idő alatt a parancsnokok sikeres hadvezetése biztosította számukra a győzelemmel együttjáró hadizsákmányt, a leszerelés után pedig a földhözjutást. Ez a kettős kapcsolódás már a Kr.e. I. században arra vezetett, hogy a hadsereg nem Rómához, hanem a hadvezéréhez volt hű, és a polgárháborúk során egy-egy tehetséges hadvezér római polgárok ellen is bevethette csapatait.

9.1.2. Az italiai szövetségesek

A tarentumi háború óta Italia teljes területe Róma fennhatósága alá került. Az egyes alávetett államokat különböző szövetségi szerződések kötötték Rómához, de a socii közül kiemelkedtek a ius Latii-val rendelkező Latini veteres. A különböző feltételekkel megkötött szövetségi viszonyoknak alapvető és közös jellegzetessége volt, hogy

- a szövetségesek területének általában $\frac{1}{3}$ -át ager Romanusnak nyilvánították, melyből azonban csak római polgár bérelhetett;
- a szövetségesek auxiliaris csapatok kiállítására voltak kötelesek; valamint
- adót fizettek Rómának; ezzel szemben viszont
- a ius privatumból többé-kevésbé részesültek, pontosabban bizonyos jogbiztonságot és a ius Quiritiummal rendelkezőkkel egyre bővülő egyenjogúságot élveztek:
 - a praetor peregrinus hivatalának felállítása után a ius gentium magánjogi elismerésével; illetve
 - a *lex Aebutia* után a ius Quiritium alávetésével a ius gentiumból sokat merítő ius honorariumnak, és ezzel párhuzamosan a peregrinusok magánjogi képességének quasi elismerésével.⁹⁰

⁹⁰ A fenti magánjogi összefoglalás természetesen igen sommás, de a magánjog fejlődésének ezt a jellegzetességét jól jellemzi a „*si civis esset*” fictio az utilis actio formulájában.

Bár a szövetségesek együtt viselték Rómával a birodalom építésének terheit, sőt, a 2. pun háborúban többségükben bebizonyították hűségüket is, Róma a II. század során egyre rosszabb bánásmódban részesítette és mindinkább diszkriminálta őket.⁹¹ A római társadalmon belüli gazdasági problémák a szövetségesek esetében még erőteljesebben érvényesültek, miközben a fölējük rendelt római magistratusok önkényének voltak alávetve.

Az elégedetlenség már a II. század közepén felkeléshez vezetett, mely 125-ben Fregellae városában robbant ki, miután M. Fulvius Flaccus consul hiába próbálta elérni a polgárjog kiterjesztését.⁹²

C. Sempronius Gracchus és L. Appuleius Saturninus reformkísérleteinek kudarca után M. Livius Drusus tribunus plebis újra napirendre tűzte a kérdést, de az az optimates ellenállásán megint megbukott, Drusust pedig meggyilkolták, ami a szövetségesek Róma ellenes felkelésébe torkollott.⁹³

A *bellum sociale* végkimenetele két törvény elfogadása volt, melyekkel Róma elismerte a szövetségesek követeléseinek jogosságát. A *lex Iulia* értelmében minden Rómához hű maradt szövetséges italicus közösségre, majd a *lex Plautia Papiria* értelmében a harcolók közül a magukat önként megadó szövetségesekre is kiterjesztették a polgárjogot. Az új polgárokat azonban nem vagyonszerint osztották el a 35 tribusba (amint addig szokásos volt), hanem összesen 8 tribusba kerültek. Mivel a legislatio ebben az időben főleg a comitia tribután zajlott, ennek egyértelmű következménye az addigi római polgárok túlsúlya a továbbiakban.

88-ban, mikor ideiglenesen Marius hívei jutottak vezető szerephez Rómában, P. Sulpicius Rufus javaslatára a volt szövetségeseket beosztották mind a 35 tribusba. Azután, hogy Sulla elfoglalta a Várost, érvénytelenítették a törvényt, de a meghalt Mariust consul suffectusként követő L. Valerius Flaccus és Cinna consulsága alatt, 86-ban ismét felújították azt.

A polgárjog itáliai kiterjesztését Iulius Caesar tetőzte be 49-ben, midőn a polgárháború kezdetén az L. Roscius Fabatus praetor által beterveztett *lex Roscia*⁹⁴ Gallia Cisalpina lakosságának is megadta a polgárjogot, így végül az Imperium Romanum központi területét már nemcsak az Urbs jelentette a coloniáival, hanem a *tota Italia*.

A polgárjog ilyen mértékű kiterjesztése előnyösen hatott a hadsereg utánpótlására, mivel kiszélesítette a legiók toborzásának bázisát. Végsősoron ugyanezen okból adott Iulius Caesar is polgárjogot Észak-Itáliának, mivel galliai helytartósága idején hadseregének jelentős részét innen toborozta.

9.1.3. A provinciák

Róma a II. század közepétől ura volt Hellasnak, majd a század utolsó harmadától megvetette lábát Kisázsiaiban is. A III. Attalos által a római senatusra hagyott pergamoni királyság területét azonban csak hároméves harcok árán sikerült Asia provinciává szervezni, mivel a római uralommal szembe helyezkedő alsóbb néprétegek Aristonikos vezetésével fellázkodtak.

Hasonló lázadáshoz vezetett négy évtizeddel később VI. Mithridates pontusi király fellépése, akinek biztatására 88-ban, az „ephesosi éjszakán”, 80.000 rómat mészároltak le Nyugat-Kisázsiaiban. A felkelés átcsapott a Görögországba, mindenekelőtt Athénba, ahol szintén az alacsonyabb néprétegek vettek benne részt.

Ezeknek a provinciális mozgalmaknak tehát közös jellemzője az volt, hogy elsősorban a lakosság szegényebb rétegei, sőt, rabszolgák alkották a tömegbázisát. Gyűlöletük többnyire a lovagrendi publicanusok (kereskedők, vállalkozók és adószedők) ellen irányult, így a felkeléseknek jelentős szociális töltete is volt a végsőkéig kiszippolyozott provinciákban. E mozgalmakat – a rabszolgafelkelésekhez hasonlóan – katonai erővel elfojtották; Aristonikos egy római börtönben halt meg, Sulla csapatai pedig 86-ban bevették és felölték Athént, majd a khaironeiai és az orkhomenosi csata után, 84-ben a dardanosi békére kényszerítették Mithridatest, aki azonban csak még háromévesnyi küzdelem után volt hajlandó annak feltételeit végrehajtani.

⁹¹ ALFÖLDY, a p.51.

⁹² LIVIUS, *Epit.* 60.; PLUTARCHOS, *C. Gracchus*, 3.1.

⁹³ APPIANOS, *Bell. civ.* 1.169.

⁹⁴ MARÓTI Egon (p.119.) egy *lex Pompeianának* tulajdonítja a polgárjog kiterjesztését Észak-Itáliára, de forráshivatkozást nem jelöl.

E konfliktusok hatása hosszú távon – amellet, hogy enyhült a provinciák brutális elnyomása, a helytartói hatalmat consularis vagy praetorius rangú senatorok kapták több évre, a publicanusok és a helytartók működését pedig megpróbálták szigorúbban ellenőrizni – az volt, hogy a Rómához hű helyi vezető réteget – polgárjog és egyéb privilégiumok adományozása révén – fokozatosan bevonták a római uralmi rendszerbe, ezzel erősítve a politikai és társadalmi rend támaszát. Ez a „politikai romanizáció” aztán a továbbiakban is a birodalmi egység legfontosabb biztosító maradt.

9.2. A válság megoldásának jogi keretei

A válságot társadalom- és jogtörténeti szempontból egyránt két fő szakaszra lehet bontani. Az első a válságjegyek jelentkezésétől, illetve Ti. Gracchus fellépésétől a bellum sociale végéig terjedt. A második a szövetséges háborúk után, Marius és Sulla polgárháborújával kezdődött, és az actiumi ütközetig tartott.

A válság társadalomtörténeti szempontból sok tekintetben már az első szakaszban megoldásra jutott; proletarok és veteránok tízezrei jutottak földhöz, megoldódott a hadsereg utánpótlásának kérdése csakúgy, mint a szövetségesek polgárjoga, ráadásul a nem sokkal ezután kitört Spartacus-féle rabszolga-felkelés leverésével a nagyarányú rabszolga-mozgalmak is lezárultak.

A második szakasz küzdelmei már nem alapvetően a földhözjuttatás vagy a polgárjog körül koncentráálódtak, hanem a birodalomra nőtt Róma köztársasági vagy monarchisztikus berendezkedésének kérdése körül. A városállami keretekre kialakult uralmi-közigazgatási rendszer – már csak méreténél fogva is – alkalmatlan volt a birodalom kormányzására. Így a válság második szakaszának valódi, fő kérdése az volt, hogy kinek a kezében összpontosuljon a hatalom. A küzdelmek hevességét és méretét jelentős mértékben befolyásolta a mariusi hadseregreform következtében nagy hatalomra szert tett hadvezérek auctoritása.

9.2.1. Az első szakasz megoldásai

A II. század utolsó harmadában alapvetően még a köztársasági „alkotmány” alapján keresték a megoldásokat, bár voltak már itt is kivételek. A reformjavaslatokat plebiscitum vagy populiscitum formájában megszavaztatták, így a változások a mindenkor római törvényesség rugalmasságával követték egymást.

Az optimates és a populares összecsapásai nem voltak többek utcai csetepatéknál, és a joghatályos döntéseket többnyire nem katonai erőszakkal vívták ki. Erre Róma még a szövetségesek háborújában is ügyelt; a lex Iuliával és a lex Plautia Papiriával mintegy elébe ment egy esetleges katonai kudarnak, és úgy tűnt fel, mint a polgárjog kiterjesztésének előmozdítója. A lex sacra egyre gyakoribb megsértése azonban már jelezte a társadalmi küzdelmek eldurvulását.

Mivel Ti. Sempronius Gracchus – az annalitis elvét semmibe véve – a következő évre is jelöltetni akarta magát a tribunus plebis tisztségére, a nobiles pártja – a tribunus plebis sacrosanctus jogállásának lábbal tiprásával – megölte. C. S. Gracchus már fegyveres erővel próbálta érvényesíteni reformjait, mikor az Aventinust megszállta, mire a senatus SC ultimumot hirdetett. M. Livius Drusus szintén népröbületként indítványozta reformjait, és megint csak a senatusi párt ötlette meg.

Ti. S. Gracchusszal szemben Marius viszont többször viselt egymás után consulatust, ami elméletileg szintén sértette az annalitis elvét. Ekkor viszont még nem vált általánossá a legatus legionis tisztsége nagyobb háború idején, így a hadműveletek folyamatossága érdekében a senatus is elfogadta a helyzetet. A győztes háború után, 100-ban viszont, a 6. alkalommal consullá választott Marius veteránjainak ügyében a senatus már szembeszállt vele.

9.2.2. A polgárháborúk korának megoldásai

A válság második, polgárháborúkkal terhes időszakának alkotmányjogi megoldásai messzemenőig alkalmazkodtak a kor rendkívüli viszonyaihoz. A körülményeket a mariusi hadseregreform és az italicusok polgárjogának elnyerése után az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- a hadsereg utánpótlásának gondja megoldódott – a proletarok, illetve az új római polgárok tömegei révén;
- a hadsereg hosszú ideig – eleinte 16, később 24-25 évig – szolgáló zsoldoskatonákból álló hivatásos hadsereggé vált;

- a hadsereg messzemenőig lojális volt hadvezéréhez – a Sulla-féle provinciális igazgatási rendezés után már többnyire egy-egy proconsuli vagy propraetori rangban álló tartományi kormányzóhoz;
- a földkérdés és a nincstelen városi tömegek problémája – a Gracchusok tevékenysége, majd a mariusi hadseregreform és a sorozatos veterán-telepítések következtében – ha nem is megoldódott, de nagymértékben enyhült;
- a provinciákban történt deductiók colonia-alapítások – bár eltérő mértékben – felgyorsították azok romanizációját, így lassan kialakult egy olyan provinciális réteg, mely ugyancsak részt kívánt kapni a hatalomból;
- a politikai csoportosulások ugyan még a *populares-optimates* II. századi elnevezése szerint alakultak, de ennek eredeti tartalma (pl. földkérdés) már kiüresedett, így nagymértékben merő demagógiává vált, és egyszerűen az egymással szemben álló hatalmi tömörülések hagyományos megkülönböztetésére szolgált;
- a válság első szakaszában – részben – megoldott problémák mellett továbbra is jelentkezett a birodalom hatalmi válsága, amennyiben a városállami keretekre kialakult kormányzati intézmények nem bizonyultak adekvátnak a megnövekedett birodalom stabil irányítására.

A fentiek alapján tehát új típusú konfliktusok alakultak ki, melyek közös jellemzője az volt, hogy az egy-egy tehetséges hadvezér köré csoportosult politikai erők próbálták ellenfeleiket a legbrutálisabb eszközökkel megsemmisíteni, ennek során pedig a köztársasági államrendet és a *lex sacra*tában foglalt alkotmányos szabályokat minduntalan megsértették. Ez többnyire úgy történt, hogy a politikai csoportosulások vezetői olyan különleges hatalmat gyakoroltak, mely a hatalom különböző részjogosítványainak koncentrációjából és időbeli korlátlanágából adódott, és már előrevetette a principatus politikai berendezkedésének alkotmányos megoldásait.

Az alábbiakban – mellőzve a hadi és politikai események részletes felsorolását – vizsgáljuk meg a korszak két kiemelkedő politikusának, Sullának és Caesarnak, a fenti szempontok szerinti politikai karrierjét és eredményeit!

L. Cornelius Sulla politikai karrierjének magasra ívelő szakaszát Kr.e. 88-ban, már praetoriusként kezdte, mikor a senatus őt bízta meg a VI. Mithridates elleni háborúval. Sulla a következő öt évet Hellaszban, illetve Kisázsiaiban töltötte, ahol megszilárdította a római uralmat, és egyben megsemmisítette a leváltására küldött néppárti erőket. 83-ban egy érte tűzbe menni kész, győztes, kipihent és a hadisákmányból bőven részesült hadsereg élén partra szállt Italiában. A következő évben, a Porta Collina melletti ütközetben felmorzsolta a néppártiak erőit.

Sullát L. Valerius Flaccus (Cinna consultársának apja) javaslatára, a *lex Valeria de imperio imperium extraordinariummal*; *legibus scribundis et rei publicae constituendae*, határozatlan időre (pontosabban feladata véghezviteléig) dictatorrá választották. A dictaturája (82-79.) alatt hozott *leges Corneliae* tükrözik azt a törekvést, amellyel a senatusnak a mariusi párt által megtépzott tekinélyét próbálta helyreállítani oly módon, hogy elvileg a korábbiaknál is nagyobb hatalmat adott az immár 600 fős testületnek:

- újraszabályozta a *lex Villia* által meghatározott *cursus honorum*ot, és bevezette, hogy ugyanazt a magistraturát tíz éven belül senki nem nyerhette el ismét;
- a provinciák igazgatását a proconsulokra és propraetorokra bízta, akik egyben az ott állomásozó hadsereg parancsnokai is voltak, és hivatali idejük alatt nem hagyhatták el tartományukat (mivel ekkoriban 10 provincia volt, a praetorok számát 8-ra emelte);
- mind az újonnan felállított, mind a már korábban létező esküdtbíróságokat – a C. Gracchus alatt hozott *lex de iudiciariis*at újból megváltoztatva – ismét kizárólag senatorokkal töltötte föl;
- a tribunus plebis tisztség után római polgár ettől fogva el volt zárva minden egyéb magistraturától;

- a plebiscitumokat pedig – a lex Hortensia rendelkezését megváltoztatva – újra előzetes senatusi hozzájáruláshoz kötötte.

Sulla hatalmának alapját azonban továbbra sem a senatus, hanem a hadsereg támogatása adta. Ezt mutatja az is, hogy – az addigi senatusi politikai állásfoglalások ellenére – 100.000 veteránját telepítette le az Itáliában alapított, kifejezetten katonai jellegű coloniákban. Hasonló tömegbázis-teremtés volt a „10.000 Corneli” felszabadítása is, akik feltétlen engedelmességgel tartoztak neki, mint patronusuknak.

Sulla lemondása, majd halála után egykori hadvezére, a fiatal Cn. Pompeius Magnus, akit – bár fontosabb tisztséget addig nem viselt – a senatus proconsuli hatalommal ruházott fel Hispaniában, felszámolta a Sertorius vezette utolsó marianus ellenállást. Hazatérve consulságra pályázott a Spartacus-féle felkelést leverő L. Licinius Crassussal együtt. A senatus nem nézte jó szemmel a két, befolyásos hadvezér politikai pályafutását, ezért ők kénytelenek voltak a lovagrend és a populares felé nyitni, és 70-ben consulok lettek. Azonnal hozzáálltak a senatus különleges hatalmának megnyirbálásához:

- a *lex Pompeia Licinia* értelmében a tribunus plebisek visszakapták eredeti jogosítványaikat, a plebiscitumhoz való senatusi hozzájárulást pedig ismét eltörölték;
- a *lex Aurelia* értelmében az esküdbíróóságok tagságát megosztották az *ordo senatorius*, az *ordo equester* és a *classis I* tagjai között, és ezáltal – bár vegyes összetételű, de – nem senatori többségű bizottságok alakultak.

Ebben a politikai környezetben indult az ifjú C. Iulius Caesar politikai pályafutása, miután Sulla diktatúrája idején – marius-pártiként kompromittálva magát – kénytelen volt egy időre visszavonulni a közéletől. Sulla halála után, visszatérve Rómába, megszerezte a populus támogatását, hamarosan tribunus plebis, aedilis, végül praetor lett, majd 63-ban – hogy a Catilina-féle összeesküvésben való részvétel miatti vádat elkerülje – elérte, hogy megválasszák pontifex maximusszá. Ezután Hispaniát kormányozta, mint propraetor, végül a senatusi politikából kiábrándult Pompeiussal és Crassussal kötött szövetsége értelmében 59-ben consullá választották. Consulsága idején jelentős törvényeket terjesztett a népgyűlés elé, bár az elfogadásuk körül a lex sacra számos alkalomból sérelmet szenvedett:

- agrártörvényével 20.000-nyi veteránus és nagycsalád letelepítését érte el Dél-Itáliában (de consultársának, M. Calpurnius Bibulusnak az interdictiója és néhány tribunus plebis vetője ellenére);
- A *lex Iulia de actis Pompei* értelmében megerősítették Pompeius keleti intézkedéseit;
- a *lex Iulia de publicanis* a lovagrendű adóbérlőknek kedvezett;
- a *lex Iulia de repetundis* megszigorította a tartományi visszaélések kivizsgálását.

Caesart a *lex Vitinia de provincia Caesaris* alapján 5 évre *Gallia Cisalpina* és *Illyria* tartományok proconsulává nevezték ki, majd ehhez még megkapta *Gallia Narbonensis* is. A lucai találkozón hivatali idejét még öt évvel meghosszabbították, így tízéves helytartósága alatt kitolta a birodalom határait a Rajnáig, elfoglalva Galliát. Eközben egy minden tekintetben hű és odaadó, jelentős mértékben Észak-Itáliából toborzott hadseregére tett szert, melyre a 49-ben kitört polgárháború alatt bátran támaszkodhatott. A polgárháborúk lezárultával alakította ki aztán Caesar azt a rendkívüli hatalmat, amely a különböző hivatalok és tisztségek időbeli korlátozás nélküli halmozásában teljesen újat jelentett a római államberendezésben.

Pharsalos után meghatározatlan időre, majd Kr.e. 46-os africai győzelmei után Caesart 10 évre **dictator**ra és – a gyakorlatilag censori hatáskört jelentő – **praefectus moribus**sá választották. Sulla dictatúrája után immár másodszer használták fel a dictatúrát eredeti alkotmányos szabályainak (fél éves hivatali idő) mellőzésével. Praefectus moribusként Caesarnak lehetősége nyílt a senatus összetételének felülvizsgálatára, és így az uralma alatt immár 900 főre növekedett (ezért még jobban megosztható) testület gyakorlati ellenőrzésére.

Kr.e. 45-ös hispaniai győzelmei után Caesar tovább halmozta a hivatalokat; – korábbi **pontifex maximus**i (63.), örökös **tribunus plebis**i (48.) és **censori** (46.) tisztsége mellé – **dictator perpetuus**, **imperator** és 10 évre **consul** lett. A különböző tisztségek összessége valójában fedi a dictator hatáskörét, így az örökös dictatura első ránézésre fölöslegesnek tűnik. Valószínű jelentősége abban állhat, hogy egyrészt Caesart szimbolikusan is az állam fölé emelte, másrészt örökössége biztosíték volt többi tisztségének tartalmára, illetve a törvényhozásban játszott szerepet.

Viselt hivatalaiból adódó – összetett – hatásköre az alábbiak szerint alakult:

- **pontifex maximus**ként teljes ellenőrzést és irányítást gyakorolt az állami kultusz felett: ilyen minőségében
 - hozta meg naptárreformját és
 - hangsúlyozta Venus istennőnek, a gens Iulia ősanjájának kultuszát;
- **tribunus plebis**ként vetőjoggal rendelkezett, ezenkívül személye és háza sacrosanctus volt; de nem lebecsülendő a tribunus plebis tisztének ekkor még egyértelműen popularis tartalma sem, melynek alapján a maiestas populi megszemélyesítőjeként lépett fel;
- **imperator**ként (az imperium proconsulare birtokosaként) a teljes római hadsereg főparancsnoka volt, amit csak szimbolikusan erősített meg dictatori címe;
- **dictator**ként designációs jogköre volt a magistraturák betöltésére, rendelkezett az aerariummal, valamint háború és béke kérdésében;
- **censorként** döntő hatásköre volt a senatus összetételének meghatározására;

Mindeme tisztségek hatáskörének koncentrálása révén Caesar valójában a hagyományos értelemben monarchikus – papi, hadvezéri és (bár csak a jelölési jogon keresztül, közvetve) bírói – hatalmat élvezett, melyet megteremtett a törvényhozásban szerzett kiváltságos jogaival (törvényjavaslat-tétel, vetőjog). Ugyan a királyi címet látványosan visszautasította, monarchikus hatalmát külsőségeiben is kifejezésre juttatta. Mivel azonban ez a hatalom-koncentráció kifejezetten a köztársaság-kori intézményeken alapult, és kizárólag személyéhez kötődött, a kormányzati rendszer halála után szükségképpen felbomlott. Bár kijelölte azt az utat, amely a hatalmi válságból kivezetett, Augustus principatusa kevesebb monarchikus elemmel, és a senatus tekintélyének nagyobb látszatával valósította meg az egyeduralmat.

9.3. A principatus kialakulása

A Caesar halálát követő polgárháborúk hatalmi küzdelmei sok tekintetben hasonlatosak voltak a Caesar és Pompeius közti harchoz; látszólag a popularis egyeduralom hívei küzdöttek az optimata-senatusi köztársaság párttal, valójában azonban két hatalmi tömörülés élet-halál harcáról volt szó. A válság megoldásának jogi kereteit tekintve megfigyelhető a Sulla-kori megoldásokhoz való visszatérés éppúgy, mint Caesar politikai örökségének továbbvitele.

Kr.e. 43. januárjában, a fiatal Octavianust a **senatus tagjává** nyilvánították, a **consularisokkal** együtt szólalhatott föl, a törvényes **korhatár előtt tíz évvel** pályázhatott a magistraturákra és **propraetori** rangban **imperium militaréval** ruházták föl a két consul mellé beosztva.

Az ún. „mutinai” háború után Antoniust és Lepidust *hostes patriae*vagy *publicivé* nyilvánították, Brutust és Cassiust pedig (mivel mindkét consul elesett a háborúban) még *imperium maius*szal ruházták föl, de a senatusszal szakító Octavianus Róma ellen vonult, mire az augusztusban törvényesítette a Caesar általi adoptióját,⁹⁵ és consullá választották (társa Q. Pedius, egy közeli rokona lett). Octavianus ettől fogva viselte hivatalosan a Caius Iulius Caesar nevet.

Consulságuk kezdetén Caesar gyilkosait száműzésre ítélték (*lex Pedia*) Antonius és Lepidus ellenségévé nyilvánítását pedig hatálytalanították. Ezek után teremtődött meg a caesari párt egysége, melyet a három politikus szövetsége pecsételt meg novemberben Bononiában.

A *lex Titia* alapján 43 novemberében a *tresviri rei publicae constituendae causa* öt évre szóló rendkívüli consuli hatalmat kaptak hivatalnokok kinevezésére, törvényhozásra, bíraskodásra, földosztásra és pénzkivocsátásra. A *lex Valeria de provocatione* ellenére, a népgyűléshez való fellebbezési jog felfüggesztésével hozhattak halálos ítéletet.

A Caesar gyilkosainak megbüntetését hivatalos állami programmá emelése után, 42. januárjában a *lex Rufrena* alapján Caesart istenné (pontosabban istenivé; *divus*szá) nyilvánították, Octavianus pedig neve mellé felvette a *divi filius* formulát is. A Brutus és Cassius pártjával való leszámolás után a triumvirek a tarentumi szerződésben (Kr.e. 37.) meghosszabbították triumviri hatalmukat, felszámolták Sextus

⁹⁵ Az „*adoptio testamentaria*” intézményéről a jogi források nem emlékeznek meg, így valódi jogi tartalma homályos. Némelyek szerint nem is valódi örökbe fogadás, csak a testamentumba foglalt *heredis institutio*, mely kiegészül a testator nevének felvételére szóló kötelezettséggel, illetve joggal. (MARTON, p.315. 1. lábjegyzet).

Pompeius sicíliai uralmát és újra felosztották a birodalmat. Ezután Octavianus hajlandónak mutatkozott megszüntetni a triumviratust, ami az arisztokráciával való kiegyezési hajlandóságát mutatta, mire a senatus felruházta a tribunusi sacrosanctitással. 32-ben a triumviratus hivatalosan is véget ért, Octavianus továbbra is megtartotta a consuli hatalmat, Antoniuszal való szembenállásának pedig az actiumi csata, majd Antonius és Kleopatra öngyilkossága után Egyiptom elfoglalása vetett véget.

Kr.e. 29-ben Octavianus hazatért Rómába és bezáratta Ianus isten templomának kapuját. Ettől fogva, mint a „*pax Romana*” megteremtőjét, 23-ig **évről évre consulnak** választották. Ugyanebben az évben **ensor** lett, és a caesari senatus létszámát ismét 600 főre csökkentette (elsősorban Antonius híveit távolítva el). Ettől az időtől fogva **princeps senatus** (folyamatos consulsága után az imperium proconsulare maius, majd az imperium consulare alapján).

Octavianus 27. január 13-án bejelentette a köztársasági államrend helyreállítását; az államot pedig a senatus és a római nép szabad rendelkezésére bocsátotta. A senatus ugyanakkor megbízta Hispania, Gallia és Syria 10 évre szóló **proconsuli** rangú helytartóságával, melyet legatusai (*legati Augusti pro consulibus*) útján gyakorolt. Mivel ezekben a provinciákban állomásozott a legiók zöme, megtartotta az **imperator** címet, valamint január 16-án megkapta a senatustól az **Augustus** kitüntető nevet.

Kr.e. 23-ban, miután lemondott a consulatus folyamatos birtoklásáról, megtartotta az **imperium proconsulare maius**, melynek keretében továbbra is ő volt a jelentős katonasággal rendelkező provinciák helytartója; a Duna-Rajna vidéken folytatott hadjáratai során szervezett új tartományok is ide kaptak besorolást. Emellett megkapta az örökös **tribunicia potestas** is, melynek megváltozott tartalmú keretében továbbra is **princeps senatus** maradt a törvényjavaslat-tételi és vetőjog, valamint a sacrosanctus minőség mellett. A császári hatalomnak a principatus idején ez a két tisztség adott valódi tartalmat, és csak kiegészítette a 19-ben kapott **imperium consulare** és a **cura morum**, melyekre támaszkodva Itáliában is kényelmesebben gyakorolta hatalmát, illetve fenntartotta a censori jogkört anélkül, hogy valódi magistraturát töltött volna be.

Kr.e. 12-ben – Lepidus halála után – **pontifex maximus** lett, Kr.e. 2-ben pedig megkapta a **pater patriae** címet. Ezzel párhuzamosan az „*amici principis*” köréből elkezdte kialakítani a – principatus első századában nem hivatalosan működő – *consilium principis* és a szakszerű császári közigazgatás clientelán alapuló intézményrendszerét, melyben lovagrendiekén kívül császári szabadosok, sőt, rabszolgák is közreműködtek. Ennek keretében az Itáliában állomásozó, 9 cohorsnyi hadseregből létrehozta a praetorianus gárdát, melynek első – lovagrendű – parancsnokát, a *praefectus praetorii*t, Kr.e. 2-ben nevezte ki. Emellett 3 cohors milliariából álló Róma városi helyőrséget állított föl a *praefectus urbi* parancsnoksága alatt (Tiberius Kr.u. 23-ban az egész praetorianus gárdát Rómában helyezte el Seianus praefecturája alatt).

Augustus principatusának államjogában tehát keveredtek a sullai és caesari megoldások; a triumvireket a senatus és a nép felhatalmazására, törvényesen bízták meg a köztársaság helyreállítására, és látszólag ezt Augustus véghez is vitte; csakúgy, mint Sulla 79-ben, 27-ben ő is lemondott a teljhatalomról, és a senatus és a nép kezébe tette le. A továbbiakban viselt hivatalai és tisztségei – a köztársaságkori fogalmak szerint – nem voltak diktatórikusak; valójában ezek között egyetlen, hagyományos értelemben vett magistratura sem szerepelt. Caesar politikáját folytatta viszont annyiban, hogy a valódi hatalmat – elsősorban az imperium proconsulare (militare) maius és a tribunicia potestas alapján – mindvégig szilárdan a kezében tartotta, azaz valójában Caesar dictatori katonai-politikai hatalma összpontosult a kezében.

10. A PRINCIPATUS HATALMI VISZONYAI

A principatus korának első két évszázadában az államirányítás – fokozatosan változó hangsúllyal – alapvetően két struktúrán nyugodott. Egyrészt a princeps különleges hatáskörei alapján a valóságban megnyilvánuló főhatalmán, másrészt a senatus („és a nép”) hagyományos, köztársasági intézményeket alkalmazó, többnyire jelképes – illetve fokozatosan egyre inkább azzá váló – hatalmán.

10.1. A princeps tisztségei

A princeps hatalmának alapját képező különleges hatáskörök nem a hagyományos köztársasági magistraturák hatáskörei voltak, bár abból leszarmaztathatók. A consuli imperium plenum származékos hatásköre a proconsuli **imperium maius** (militare), melyre támaszkodva a princeps ellenőrzést gyakorolt a hadsereg zöme fölött.

Az **imperium consulare** és a **censura** (mint később Claudiusnál és utoljára a Flaviusoknál), illetve a potestas censoriával egyenértékű **cura morum** alapján a princeps ellenőrzése alatt tarthatta Italia (mint „Róma”) közigazgatását és a polgárok és a rendek tagjait, valamint az állam pénzügyeit anélkül, hogy valódi magistraturát viselt volna. Az imperium consulare, illetve proconsulare birtokának elméleti megalapozásaként az új princepsok – hacsak már elődjük alatt nem viselték – mindig betöltötték a consuli magistraturát uralkodásuk kezdetén. A consulatus folyamatos gyakorlása mindazonáltal sem kívánalom, sem pedig gyakorlat nem volt.

A **tribunicia potestas** – amellet, hogy a princepsnek hagyományosan megadta a sacrosanctitást, valamint az interdiktóhoz és vétóhoz való jogot – megváltozott tartalommal a princeps senatus jogkörét biztosította a császár számára. A folyamatosan gyakorolt imperium proconsulare mellett ez a tisztség az egyetlen, melyet a császárok következetesen, minden évben betöltöttek.⁹⁶

10.2. A princeps és a népgyűlés hatásköre

A mind hatáskörében, mind tekintélyében és hatalmában korlátozott senatus mellett a populus népgyűlési eljárásai szintén veszítettek jelentőségükből; egyre inkább formálissá, ritkábbá váltak, míg az I. század végére meg nem szűntek. Ennek jogelméleti megalapozását a császári constitutiókról szólva Ulpianus azzal magyarázza, hogy a nép a *lex de imperi*óval a császárra ruházta hatalmát.⁹⁷

Eleve fizikai akadályai miatt a népgyűlések szerepe már a Kr.e. I. században csökkenni kezdett, mikor Róma területe elvileg egész Italiára kiterjedt. Erről a területről nem lehetett minden alkalommal összehívni a népet, az állandóan Rómában tartózkodó proletartömeg pedig nem volt alkalmas felelősségteljes politizálásra.

A népgyűlési a hatalomnak korábban összetett tartalmát:

- a legislatív hatáskört;
 - a magistratusok megválasztásának jogát, illetve
 - a ius provocationis alapján történő igazságszolgáltatást
- a princeps – különböző jogosítványai, illetve a kialakuló, császári igazságszolgáltatás alapján – fokozatosan magához vonta:
- a törvényhozásban – a császári *oratio*ra hozott senatusconsultumok mellett – a II. századra végleg a császári constitutiók (ebből a szempontból elsősorban az *edictum*ok) lettek a jogalkotás rendes formái;
 - az imperium consulare alapján a princeps gyakorolta a magistratusok esetében a *designatio*s jogkört, ami akár a népgyűlésen, akár a senatusban való megválasztásukat (pontosabban megerősítésüket) jelképekké tette;

⁹⁶ A tribunicia potestas oly mértékben hozzátartozott a császári hatalomhoz, hogy gyakorlatilag az uralkodási évek megjelölésére is szolgált, mint pl. Septimius Severus lugíói szoborbázisának (RIU 1040.) feliratán: *L(ucio) Sept(imio) Severo ... trib(unicia) pot(estate) VIII imp(eratori) XI co(n)s(uli) II proco(n)s(uli)* = Kr.u. 201. A felirat egyben azt is tanúsítja, hogy az imperatori hatalom nem volt feltétlenül szimbolikus kifejezése a császári hatalomnak, hiszen a 11-szeres imperium csak úgy jön ki 201-re Septimius Severus esetében, ha hozzászámítjuk a Pannonia Superior-beli helytartóságával (191-193.) együttjáró hadseregpáncsnoki rangját. Emellett, mint látjuk, uralkodásának kilencedik évére még csak kétszeres consul (először 190-ben, majd uralkodása kezdetén), amivel viszont megalapozta proconsuli hatáskörét.

⁹⁷ ULPIANUS, *Dig.* 1.4.1.pr.

- az *extraordinaria cognitio* kialakulásával egyidőben a római polgárok népgyűléshez való fellebbezésének joga a császárhoz való fellebbezés jogává alakult át (az így született döntések a *decretumok*, de bizonyos szempontból a magánosok vitás kérdéseire adott *rescriptumok* is ide sorolhatók).

Végsősoron tehát a népgyűlések korábbi hatáskörén egyrészt a princeps, másrészt – bár nyilvánvalóan jelképes tartalommal – a senatus osztozott. A principatus politikatörténete során aztán ez a hatáskörmegoszlás fokozatosan a princeps javára módosult.

10.3. A princeps és a senatus viszonya

Augustusnak a senatusi párt felé tanúsított megbékélő politikája lehetőséget adott egy új típusú – elvileg a princeps, illetve a senatus dualista hatalommegosztásán alapuló – államberendezkedés kialakítására. Formailag a két hatalmi tényező feltételezte; meghatározta és ellenőrizte egymást. A senatus:

- választotta a princepsset;
- oratióit megtárgyalta, senatusconsultumba foglalta vagy elutasította (a principatus első évszázadában ez lett a „törvényerejű” jogalkotás rendes módja, melyet elméleti okokból ugyan sokáig vitattak, de a II. századra elismerték törvényerejét: „*senatus consultum [...] legis habet vigorem*”);⁹⁸
- bíróságként a consulok elnökletével (!) tárgyalta és ítélte.

A másik oldalon a princeps senatusszal szembeni jogkörei:

- censorként meghatározta a senatus összetételét, valamint ellenőrizte a pénzügyek kezelésének senatusi jogkörét;
- princepsként, oratióival alapvetően gyakorolta a senatusconsultumok javaslatételének jogát;
- tribunus plebisként a senatus határozatai ellen vetőjoggal, az imperium consulare birtokosaként pedig a collega consul döntései ellen interdictiós joggal rendelkezett;

Ezen elméleti hatalommegosztás és kölcsönös függőség a gyakorlatban természetesen a princeps primátusát jelentette. Mindazonáltal a principatus első két évszázadában – néhány kivételtől eltekintve, mint Caligula, Domitianus vagy Commodus – a császárok igyekeztek fenntartani a köztársasági látszatot. Ennek nemcsak politikai okai voltak, hanem bizonyos szempontból a császárok valóban szem előtt tartották a – modern kifejezéssel élve – „jogállamiság” elvét, ezen belül pedig a senatusszal való kapcsolatukat szabályozó normákat is.

A császárok valódi hatalmát ugyanis nem a senatus, hanem a hadsereg feletti ellenőrzésük adta. A senatus tekintélyének hanyatlása a Severus-korban éppen azzal kezdődött, hogy a princeps ettől fogva már nyíltan és kimondottan a hadseregre támaszkodott, és már jelképesen is egyre kevésbé vonta be a senatust az államirányításba. Egyes kutatók ebben látják a principatus – és ezzel a Római Birodalom – hanyatlásának, sőt, züllésének kezdetét, bár ez – az egyéb gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban külpolitikai, katonai szempontokat egyaránt figyelmen kívül hagyó – nézet kétségtelenül egyoldalú.⁹⁹

10.4. A hadsereg

Marius katonai sikerei után külső fenyegetés ellen már nem volt szükség Italiában nagyobb haderő állomásoztatására. A polgárháborúk lezárultával, Augustus korától már belső hatalmi harcok sem

⁹⁸ GAIUS, *Inst.* 1.4.

⁹⁹ FERRERO, Guglielmo, *Az ókori civilizáció bukása*. Bp. 1993. (a mű eredeti címe: *La ruine de la civilisation antique*, 1921.)

indokolták ezt, így a hadsereg zöme (kivéve a praetorianusokat és a városi cohorsokat) a provinciákban állomásozott.

Augustus Kr.e. 27. januárjában – eleinte 10 évre, majd végleg – megkapta azon provinciák proconsulatusát, melyekben legiónyi csapatok állomásoztak, majd később folyamatosan azokat is, melyeket új hódításai során ő szervezett, és amelyekben szintén legiókat állomásoztatott (elsősorban a Rajna-Duna vonalán). A Kr.e. 23-ban megkapott imperium proconsulare maius birtokában aztán folyamatosá tette helytartói hatalmát ezekben a tartományokban, amivel együtt járt, hogy *imperator*ként a római hadsereg főparancsnoka lett.

A birodalom hadserege ekkoriban mintegy 25 (Traianus korára 30, Septimius Severus korára 33), 5-6.000 fős legióból, és összesen nagyjából ugyanakkora létszámú, 5-600 (ritkábban 1.000) fős auxiliaris csapatokból, valamint a praetorianus és városi cohorsokból állt.¹⁰⁰ Ez legalább 300.000 embert jelentett. Az imperator alatt *legatus legionis* tisztségben senatori rangú parancsnokok irányították a legiókat, és *praefectus cohortis* (vagy *alae*) beosztásban lovagrendi tisztek a cohorsokat (mind a legión belüli egységeket, mind az önálló segédcsapatokat).

A hadsereg utánpótlása eleinte két területről történt; a legiókat – mivel ott csak római polgárok szolgálhattak – Italiából, illetve a provinciákban lévő coloniákból, míg a segédcsapatokat a provinciális lakosság köréből (valószínűleg a *civitates peregrinae foederatae*, illetve *liberae* népességéből) sorozták. Az innen leszerelt veteránusok – a *missio agraria*, illetve többnyire *nummaria* mellett – megkapták a római polgárjogot is. Vespasianustól fogva már a legiókba is soroztak peregrinusokat, viszont – a korábbi elvet szem előtt tartva – ekkor a hadseregbe lépéssel egyidőben kapták meg a polgárjogot.

A császárok többségében nagyon ügyeltek arra, hogy a hadsereg jól el legyen látva, zsoldját időben és pontosan megkapja (a II-III. század fordulójától már a reálérték megtartására is külön gondot kellett fordítani). Ennek fejében a császár bármikor számíthatott a hadseregre, és a principatus első két évszázadában nem is volt példa arra, hogy ezzel szembeszegülve bárki is veszélyeztethette a császár hatalmát.

Emellett viszont a hadsereg fokozatosan elidegenedett Rómától és a római néptől, tagjait egyre nagyobb mértékben a provinciális lakosság köréből sorozták, a II. századtól pedig már a csapatok diszlokációja is egyre ritkábbá vált, végül leszerelésük után a veteránusok állomáshelyük közelében telepedtek le és alapítottak családot (vagy legalizálták korábban fennálló concubinatusukat). Mindezek miatt a határokon elhelyezkedő seregek társadalmi-gazdasági kötődése egyre inkább lokálissá, jobb esetben regionálissá vált, így saját érdekeik védelme fokozatosan elvált a római birodalmi érdekek védelmétől. A III. század „katonai anarchiája” nem kis mértékben emiatt tudott úrrá lenni a birodalomban.

10.5. A principatus retorikája

Az alábbiakban többnyire a császári titulaturának egyes olyan elemeit tekintem át – természetesen a teljesség igénye nélkül –, melyek segítik a princeps és a senatus elvileg egyenrangú, gyakorlatilag azonban egyoldalú viszonyának értelmezését. Ezeknek a címeknek látszólag nincs jogi relevanciájuk, de mivel maga a császári hatalom is bizonyos mértékig jelképes magistraturák rendszerén nyugodott, ezek szimbolikus kifejeződése legalábbis ennek a hatalomnak a kifejeződéseként fogható fel. A császári címek a principatus alatt fokozatosan alakultak ki, és változásaik gyakran jelzik a császár valódi helyzetét a birodalom hatalmi rendjében.

A hivatalos címeken kívül tanulságos forrásnak számíthat a császárok gyakran bizonyos események megörökítését is célzó pénzverési tevékenysége is. Az érmeken gyakran olvashatunk olyan „szlogeneket”, melyekből a császár és a senatus hatalmi viszonyaira következtethetünk.¹⁰¹

¹⁰⁰ A pannoniai hadsereg, a II. század közepére véglegesült eloszlása szerint, 4 legió és 40 auxiliaris táborban állomásozott. A néhány cohors milliaria (mint pl. a *cohors I ∞ Hemesenorum* Intercisában) létszámtöbbletét leszámítva az auxiliaris csapatok és a legiók létszáma pontosan megegyezik.

¹⁰¹ Az éremfeliratokról általában: MATTINGLY, H., *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*. London, 1960.;

10.5.1. Imperator, Caesar, Augustus

Ezek a címek az I. század közepétől már a császári titulátúra állandó részeivé váltak, és mintegy a császárok nevének hivatalos részét képezték. Megjegyzendő, hogy – elsősorban a II. századtól – az uralkodó kiszemelt utóda általában megkapta a Caesar címet, míg az Augustus az uralkodó császárnak volt fenntartva. Ez a megoldás hivatalosan csak a dominatus korának elején, a tetrarchia időszakában vált általánossá.

A Iulius-Claudius dinasztia idején a családon belül kiszemelt utód jelölése fiatal korban általában a *princeps iuventutis* címmel, majd felnőttkorban a *tribunus plebis* hivatalának megadásával történt. Ha nem volt megfelelő jelölt a családban, úgy a Caludius-házból adoptált az uralkodó a Iulius-házba megfelelő jelöltet (mint Augustus Tiberiust), ami együttjárt a Caesar név felvételével is.

Vespasianus a birodalom Titus általi öröklését – azután, hogy 70-ben társconsulok voltak – egy 71-ben vert érmén a *CAES(ar)* és a *DES(ignatus) IMP(erator)* címek feltüntetésével tette egyértelművé. Ugyanebben az évben Titus *tribunus plebis*, majd 73-74 között Vespasianus társconsora, végül *praefectus praetorio* lett. E címek halmozása lehetővé tette Titusnak a problémamentes utódlást apja halálakor.¹⁰²

Az adoptált császárok korában – Nervától Marcus Aureliusig – az Octavianus Iulius Caesar általi adoptiójánál már érintett *adoptio testamentaria* nem vált az öröklés rendes módjává. Az örökbefogadás ilyen módon történő megítélését mutatja az is, hogy Traianus halálakor (117. augusztus 8.) az utód, Hadrianus valószínűleg napokig (augusztus 11-ig) eltitkolta a császár halálát, miközben már (augusztus 9-én) nyilvánosságra hozta az adoptiót, és egy ezalatt vert érme már *HADRIANO TRAIANO CAESARI* néven említette.¹⁰³

A „társcsászárság” ilyen jellegű intézménye a III. században aztán általánossá vált, mint egy sopianaei ol-tár felirata is tanúsítja, ahol Maximinus Thrax neve és címei: *Imperator Caesar Caius Iulius Maximinus pius felix Augustus*, míg fiának, neve és címei: *Caius Iulius Verus Maximinus nobilissimus Caesar*.¹⁰⁴

10.5.2. Pater Patriae, Dominus Noster

Augustus Kr.e. 2-ben megkapta a *pater patriae* címet, melyhez közjogilag járult az a tény, hogy a birodalom polgárai hűségesküt tettek le Augustus kezébe. Ezzel Augustus mintegy a *pater familias* vagy legalábbis a *patronus* hatalmát igényelhette az állam polgárai felett. Így a császár védő hatalmát kiterjesztette a polgárok összességére, de egyben fiúi vagy cliensi hűségre tarthatott igényt.

A „fiúi ragaszkodást” és az „alattvalói hűséget” voltak hivatva kifejezni azok a kitüntetett címek, és császári melléknevek, melyeket egyes katonai csapatok kaptak a császár iránti hűségük jutalmául, mint pl. egy brigetiói oltáron: *S(ilvano) D(omestico) S(acrum) Sep(timius) Lucius mil(es) leg(ionis) I Ad(iutricis) p(iae) f(idelis) Sever(inae)*.¹⁰⁵

A császár mindemellett nemcsak a clientela intézményével kapcsolódott a társadalomhoz, hanem – legalábbis, ami a legfelsőbb rétegeket illeti – az *amicitia* révén is. Az *amici Caesaris* köréből került ki a senatori, majd később részben a lovagrend tagjai közül a császár szűkebb tanácsadó testülete, mely a II. századra hivatalosan is intézményesült *consilium principis*ben érte el fejlődésének csúcspontját.

A III. századtól, pontosabban a Severusoktól fogva figyelhető meg a *pater patriae* cím fokozatos felváltása a *dominus noster* címre. Amennyiben a *patria potestas* és az annak erkölcsi tartalmát meghatározó *pietas* különbözik a *dominicia potestastól*, úgy vált fokozatosan a császári hatalom mind – az uralkodó osztályt reprezentáló – senatusszal, mind a populusszal szemben egyre despotikusabbá.

illetve katalógusszerűen összegyűjtve: MATTINGLY, H.-SYDENHAM, E. A., *The Roman Imperial Coinage, Vol. I-IX*. London, 1923-1966.

¹⁰² GRANT, M., *Róma császárai*. Bp., 1996., p.59. (a mű eredeti címe: *The Roman Emperors*. London, 1985.)

¹⁰³ op. cit. p.77.

¹⁰⁴ JPM Római kori Lapidarium, leltári szám nincs.

¹⁰⁵ RIU 464.

A jelenség már Septimius Severusnál megfigyelhető, mint egy brigetiói oltár datálása is mutatja: *Liber(o) et Lib(erae) Aug(ustis) pro sal(ute) M(arci) Aur(elii) Tren(tiani) ?) vet(erani) l(egionis) I ad(iutricis) Aur(elius) Demophilus libert(us) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) Imp(eratoribus) dd(ominis) nn(ostris) duobus) Sev(eris) co(n)s(ulibus)*.¹⁰⁶

10.5.3. Pius, Felix, Invictus

A római vallásos felfogás egyik alapvető jelensége a *genius*okban és *numenek*ben való gondolkodás. Ezek a belső tulajdonságokat, gyakran mintegy isteni erőket megszemélyesítő tulajdonságok (mint a *gravitas*, *auctoritas*, *maiestas*, *felicitas*, *pietas*, etc.) a *nomen est omen* elve alapján minegy kisugároztak e címek, mint nevek viselőire is.¹⁰⁷

A Pius melléknév Antoninus Pius óta vált állandó tartozékává a császári jelzők rendszerének. Alapvető jelentése a „kegyes, istenfelő” mellett a szülő-gyermek közti szeretetet, ragaszkodást, hűséget is kifejező melléknév, mely mint ilyen került a császári jelzők közé.

A Felix (korábban is ismert – lásd Sulla „Felix” !) ugyancsak a császárok felsőbbrendűségét hirdette, amennyiben feltételezte, hogy a császár minden tevékenységében az istenek által áldott, ezáltal sikeres.

Az Invictus a császári erő legyőzhetetlenségére, gyakran a császár és Sol Invictus isten összekapcsolására utalt, és Commodus Herculestiszteletében gyökerezett.

Commodus szeretett a legyőzhetetlen hősök képében tetszelegni, mint mutatják ezt a *HERCULES ROMANUS AUGUSTUS*, illetve a *HERCULES COMMODIANUS* feliratú éremveretei éppúgy, mint őt a perzsa királyokhoz vagy Nagy Sándorhoz hasonlító *VIRTUTI AUGUSTI* feliratok. A hagyomány aztán a katonacsászárok alatt érte el a tetőpontját, amikor az Invictus jelző – egyéb, a császár istenségét hirdető, kiegészítő címekkel együtt jelent meg a titulátúrában, mint pl. Gordianus császár egy 240-ből, eredetileg vélhetően Lugio castellumából származó szoborbázisán: *Imp(eratori) Caesari M(arco) Ant(onio) Gordiano p(io) f(elici) invicto Aug(usto) pont(ifici) maximo trib(unicia) pot(estate) III p(atri) p(atriciae) co(n)s(uli) proco(n)s(uli) coh(ors) I Noric(orum) Gordiana eq(uitata) devota numini maiestatique eius*.¹⁰⁸

A fenti, viszonylag állandónak, de legalábbis gyakorinak tekinthető címek mellett előfordulnak még a *pax orbis terrarum*, *rector orbis*, *providentia senatus*, *providentia Augusti*, *concordia exercituum*, *concordia militum*, *disciplina Augusti*, *propagatoribus imperii*, *iustus*, *spes publica*, *felicitas temporum* etc. éremfeliratok, melyek mind a császári hatalom, a császári auctoritas szimbolikus kifejezői voltak, és mutatják, hogy a látszólagos hatalommegosztáson belül a princeps a senatusszal, illetve a hadsereggel szemben milyen helyet foglalt el.

11. A BIRODALOM KÖZIGAZGATÁSA

Az augustusi principatus rendszere ugyan sokat változott az első két évszázad alatt, alapvető jellegzetessége, a princeps és a senatus (látszólagos) hatalmi dualizmusa mégis végig megfigyelhető a közigazgatás rendszerében is. A hagyományos senatusi kormányzat mellett megjelent a császári irányítás intézményrendszere is, és a kettő – bár változó mértékben – egészen a II. század végéig párhuzamosan létezett mind központi, mind pedig provinciális szinten.

Mindemellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a princeps messzemenőig ellenőrzése alatt tartotta a közigazgatás senatusi oldalát is, mint az ifjabb Plinius, mint – az egyébként senatusi provincia – Bithynia helytartója és Traianus császár élénk, és sokszor a részletekbe menő kérdéseket, illetve utasításokat tartalmazó levelezéséből is kitűnik.

11.1. A központi közigazgatás

A senatus központi közigazgatási szerepe valójában a császári közigazgatás szempontjából kevésbé releváns részletekre redukálódott. Bár továbbra is a köztársasági intézményrendszer szerint műkö-

¹⁰⁶ RIU 439.

¹⁰⁷ H. WAGENVOORT: *Roman Dynamism*. Oxford, 1947.

¹⁰⁸ RIU 1044.

dött, a császár ellenőrzése alatt tartotta. Mivel a princeps a birodalmi irányításban legfontosabb jogosítványokat magához ragadta, itt most elsősorban a császári közigazgatással foglalkozom.

11.1.1. A császári közigazgatás

Az önálló, a senatustól független közigazgatás megteremtése felé már Augustus megtette a kezdő lépést, amikor – egyelőre még nem hivatalos formában – létrehozta az *amici Augusti* köréből a *consilium principis*. Ez a testület a császár legfőbb bizalmasait fogta össze, akiknek a véleményére adott esetben a princeps kíváncsi volt. A következő lépés Tiberius alatt történt, mikor Kr.u. 23-ban összevonta a praetorianus cohorsokat Rómába, és a *praefectus praetiriót*, a lovagrendű Seianust tette meg bizonyos igazgatási, elsősorban belügyi-rendészeti feladatok felelősének.

Seianus szerepe felértékelődött, miután Tiberius végleg Capri szigetére költözött, és rajta keresztül gyakorolta uralmát Rómában. A későbbiekben a praefectus praetorio mintegy a császár helyettesévé, az egyre inkább hivatalos formát öltő consilium principis vezető tisztségviselőjévé vált, gyakran jeles jogtudósok, mint pl. Papinianus vagy Ulpianus viselték e tisztséget, illetve ezt kihasználva sokan a császári hatalomra törtek, mint Philippus Arabs III. Gordianus ellen.

A másik megoldás, amellyel a császárok próbálkoztak, a *familia Caesaris* köréből rabszolgák, szabadosok és cliensek alkalmazása volt a császári közigazgatásban. Mivel a princeps kialakulóban lévő *fiscusa* formailag a magánvagyonra volt (szemben az elméletileg a senatus ellenőrzése alatt álló, állami *aerariummal*), valamint *legatusai* gyakorlatilag az ő általa adott mandatum alapján gyakorolták potestasukat, e mandatumot a vezető ordókon kívüli személyeknek is megadhatta (mint addig is bármely magistratus bizonyos részfeladatokat).

A folyamat Tiberiusszal, majd Caligulával vette kezdetét, aki a senatusszal való rossz viszonya miatt inkább saját szabadosaiban bízott, majd – hasonló okokból – Claudius és Nero, illetve Domitianus alatt érte el csúcspontját. A II. században a császárok inkább a lovagrendre támaszkodtak a császári hivatalok odaítélésékor. A libertusokra épülő claudiusi rendszer mindazonáltal kiépítette a hivatásos, szakképzett és más tevékenységektől, valamint társadalmi kötöttségektől mentes hivatali apparátust, melynek működési követelményei a további századokban is irányadóak lettek. Kialakultak a szakigazgatás szervei, így pl. Claudius négy legbefolyásosabb szabadosa; Polybius, a levéltárak vezetője (*a studiis*), Narcissus, a császári főtitkár (*ab epistulis*), Callistus, a kérvényekért felelős kancellár (*a libellis*) és Pallas, a pénzügyi titkár (*a rationibus*) feladatköre már mutatta a szakosodott „miniszterek” későbbi feladatköreit.¹⁰⁹

Az ordo senatorius és az ordo equester megemelésével a senatori és lovagrendű hivatalok a II. századra véglegesültek, így a szabadosok nagyrészt kiszorultak a közigazgatásból, a két rend pedig változó mértékben osztozott a magistraturákon.

11.1.2. A senatori pályafutás

A császárkori cursus honorum lényeges pontokon különbözött a köztársaságkoritól. A fiatal senator 18-20 éves kora körül *vigintivirként* (az évente átlagosan 20 új senatori rendű fiatal emberek egyikeként) kezdte pályafutását, majd rendszerint *tribunus legionis*ként valamelyik császári provincia hadseregében teljesített szolgálatot. 25 évesen *quaestorként* a senatus tagja, majd *tribunus plebis* vagy *aedilis*, végül, 30 évesen már *praetor* lehetett. Praetoriusként a senatusi hatáskörben lehetett szert tenni bizonyos hivatalokra, így pályázhatott valamely kisebb senatusi provincia praepaetori rangú helytartóságára. A senatorok egy részének ennél nem is emelkedett magasabbra a karrierje.

Számos beosztás azonban, mint a *legatus legionis*,¹¹⁰ illetve valamelyik legio nélküli vagy csak egylegiós császári provincia *legatus Augusti pro praetore* rangban betöltött helytartói tiszte már a császári szolgálat szférájába tartozott; ezeket már csak a császár általi személyes kinevezéssel lehetett elnyerni.

¹⁰⁹ ALFÖLDY,^a p.86.; M. GRANT: *Róma császárai*. Bp., 1996. p.39.

¹¹⁰ ALFÖLDY,^b (*Die Legionslegaten der Römischen Rheinarmeen*. in: Epigraphische Studien 3 (Köln-Graz, 1967.)

A 40-43. életév tájékán lehetett a senator consul,¹¹¹ ezután a senatusi pályafutása alapján a két kiemelkedő fontosságú senatusi provincia, Africa („Proconsularis”) – ahol egyébként kivételesen legio is állomásozott – vagy Asia proconsula lehetett. A róma városi curatorai tisztség vagy a fontosabb (két vagy többlegiós) császári provinciák *legatus Augusti pro consule* rangú helytartósága már ismét a személyes császári kinevezésen múltott.

A hivatalos szenatori pályafutás csúcsát a többszöri consulatus vagy a praefectus Urbi tisztsége jelentette a consilium principis tagsága mellett. A császárkultuszban a *sodales Augustales* és a többi *sodalitasok* tagjai szintén szenatori rendűek voltak.

11.1.3. A lovagrendi pályafutás

A lovagrend egyre fontosabbá válását már az I. században megfigyelhetjük, de a II. századtól – párhuzamosan a szenatori rend és a familia Caesarisra alapuló központi császári közigazgatás egyidejű háttérbe szorulásával – a jelentősége még inkább megnőtt. Ezt a folyamatot elősegítette, hogy a hadseregben a közkatonai karrier legfontosabb állomását jelentő centuriói beosztás – személyes érdek alapján betöltött – primipilusi rangfokozata egyben az ordo equesterbe való felvétellel is járult. Ez erősítette a lovagrend szoros kapcsolatát a hadsereggel.¹¹² Ezenkívül a provincialis municipalis ordo egy része folyamatosan emelkedett fel közéjük, bár sok lovag nem ambicionálta az ordo decurionumnál magasabb politikai beosztásokat.¹¹³

Az állami szolgálatba álló equites pályafutása leggyakrabban a lovagi rangú katonatiszti beosztásokkal kezdődött. Először egy 500 fős segédcsapat *praefectus cohortisa*,¹¹⁴ majd valamelyik legio *tribunus legionisa*, illetve egy 1.000 fős segédcsapat *tribunus cohortisa* lett. Ezután egy 500 vagy ezer fős lovasegység *praefectus alae*ként gyakorlatilag kimerültek a katonai pályafutásának további lehetőségei.¹¹⁵ A különösen jól képzett és törekvő lovagok ezután mint *procurator Augusti*, a *fiscus* munkájában vehettek részt vagy egyes kisebb jelentőségű provincia, pl. Alpes Cottiae helytartói székét kaphatták meg. Kivételes pályafutások csúcsát a *praefectus vigilum*, a *praefectus annonae* és a *praefectus Aegypti* tisztségének betöltése után a *praefectus praetorio* beosztása jelentette. A *sacerdotes provinciae* és a *sacerdotes arae Augusti* többnyire szintén lovagrendűek voltak.¹¹⁶

11.2. Italia

Italia a principatus századaiban névleg a senatus és a császár – mint az imperium consulare birtokosa – közös igazgatása alatt állt. Mindazonáltal a római (és illetéknéppen az itáliai) közigazgatás legfontosabb tisztségviselőit; a *praefectus praetoriót*, a *praefectus urbit*, a *praefectus annonae* és a *praefectus vigilumot*, akiknek megfelelő végrehajtó-apparátusuk és bírói hatáskörük (*praefectus iure dicundo*) volt, maga a császár nevezte ki csakúgy, mint azokat a bírakat is, akiket a Hadrianus idején végrehajtott reform által felállított 4 itáliai kerületi bíróságot vezették (és amelyek oly mértékben

¹¹¹ A consulok száma a principatus alatt folyamatosan emelkedett, míg a II. század közepére 4-5 párban állapodott meg egy időre a számuk. Ez mutatja a consuli magistratus devalválódását, de egyben kellő számú consularist biztosított a provinciák irányítására. (vö. ALFÖLDY,^c *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen (Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht)*. Bonn, 1977. (in: *Antiquitas*, Ser. 1., Vol. 27.), pp. 33.

¹¹² ALFÖLDY,^a p.82.

¹¹³ A Dalmatiában ismert 53 lovag közül 20, a Noricumból ismert 22 lovagrendűnek pedig mindegyike a helyi városi vezetőrétegből került ki. (vö. ALFÖLDY(-MÓCSY), *Befölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Bp., 1965. és ALFÖLDY,^d *Noricum*. London-Boston, 1974.)

¹¹⁴ Egy lussoniumi (Dunakömlőd) oltár szövege szerint: *Fortunae Salutari coh(ortis) I Alp(inorum) eq(uitatae) P(ublius) Clod(ius) Severus praef(ectus) duobus Augg(ustis) dd(ominis) nn(ostris) co(n)s(ulibus)*; megfigyelhetjük a Claudiusok plebeius ágának tartott, italicus Clodius gentiliciumot, mely alapján nagy valószínűséggel azonosíthatjuk a praefectus cohortisban a lovagrendű parancsnokot (RIU 1019.).

¹¹⁵ ALFÖLDY,^e *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*. Düsseldorf, 1968. (in: *Epigraphische Studien*, Vol. 6.) pp.111.

¹¹⁶ ALFÖLDY,^f *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*. Madrid, 1973. és ALFÖLDY,^d *Noricum*. London-Boston, 1974.

sértették a senatus tekintélyét és hatáskörét, hogy állandó tiltakozás folyt ellenük). Végsősoron tehát Italia közigazgatása teljes mértékben a princeps ellenőrzése alatt állott.

11.3. Egyiptom

Octavianus Kr.e. 30-29-ben elfoglalta Egyiptomot, de nem sorolta a provinciák közé még akkor sem, miután végleg szétváltak a császári és senatusi tartományok, hanem *patrimonium Augustiként*, a császári magánkincstár tulajdonaként kezelte. Így hát különleges igazgatás alá is helyezte; a lovagrendű *praefectus Aegypti* irányítása alá, sőt, kifejezetten megtiltotta, hogy engedélye nélkül senatori rendű római polgár a lábát oda betegyje. Ennek oka valószínűleg abban rejlett, hogy Egyiptom gabonája stratégiai fontosságú volt a császári uralom számára, a terület pedig katonailag könnyen védhető, így egy kalandor természetű ellencsászár még kis sereggel is könnyen uralma alatt tarthatta volna.

11.4. A provinciák

Augustus Kr.e. 27-ben megkapta a nagyobb hadsereggel (legiókkal) rendelkező provinciák helytartói tisztét, majd 23-ban a *imperium proconsulare maius*, mely alapján továbbra is helytartó maradt ezekben és a továbbiakban alapított új tartományokban. A többi provincia megmaradt a senatus hagyományos stílusú kormányzata alatt. A senatus névleges hatalmának is az elenyésztével, Septimius Severus alatt ez a megkülönböztetés eltűnt, a későbbiekben pedig már minden provincia a császár ellenőrzése alá tartozott.

11.4.1. A senatusi provinciák

A senatusi provinciák irányítása továbbra is a köztársaságkor idején kialakult módszerek szerint történt; praetoriusként a senatori rangú *propraetor* elfoglalhatta a kevésbé jelentős, censoriusként a *proconsul* pedig a fontosabb tartományok (Africa és Asia) helytartói székét. Tevékenységüket továbbra is a senatus ellenőrizte, segítők a *procuratores* és *quaestores* voltak, az adóbehajtást pedig eleinte szintén a *publicanusok* végezték.

Az egész irányítási rendszert mindazonáltal a császár szigorúan ellenőrizte a magistraturák designációs jogkörénél és a censori hivatalánál fogva csakúgy, mint a római polgárok *ius provocacionis*a által elébe került ügyekben való döntéseivel.

11.4.2. A császári provinciák

Az előbbiektől eltérően a császári provinciák igazgatása kizárólag a princeps kezében volt, és elsősorban katonai jellegű volt. A katonai kormányzatból adódóan ezeknek a tartományoknak is – a bennük állomásozó hadsereg létszáma alapján – alapvetően két típusa volt; az egylegiós provinciákat a *legatus Augusti pro praetore*, míg a két- vagy többlegiós tartományokat a *legatus Augusti pro consule* irányította, aki egyben a tartomány hadseregének főparancsnoka (*imperator*) is volt. A különbségtétel annyira szigorú volt, hogy mikor egy egylegiós provincia ideiglenesen (többnyire háború miatt) még egy legiót kapott, erre az időre a *legatus* is *proconsuli* rangú lett.¹¹⁷

A katonai ranglétrán való előrehaladás fokozatai gyakran úgy követték egymást, hogy a senatori rendű parancsnok egy többlegiós tartomány *proconsul*ának parancsnoksága alatt egyik legiójának *legatus legionis* tisztét töltötte be, majd már praetoriusként egy kisebb provincia *propraetora* lett, végül a nagyobb provincia *proconsula*, mégpedig lehetőleg ott, ahol korábban szolgált. Így pl. Pannonia Inferior helytartóinak

¹¹⁷ Ti. Claudius Pompeianust, aki valószínűleg consularisként volt Pannonia Inferior helytartó, 167-ben említi egy felirat (CIL XVI.123.). A markomann háborúk idején felállított legio II Italica és legio III Italica egyike – a kutatók véleménye szerint – ekkoriban ideiglenesen a sarmata fronton állomásozott. A kutatás eddig – bizonyos téglabélyegek alapján – a legio II Italicát tartotta Pannonia Inferior második legiójának, de újabban egy, a pécsi püspökség területéről előkerült, sajnos igen töredékes felirat tanúsága szerint elképzelhető, hogy a legio III Italica volt a tartomány kiegészítő csapata: [---]VRSVS / [---]II ITALICAE / [---]VETVL / [---]ANVS / [---]LVCIA /// (vö. ALFÖLDY, c p. 251., FITZ, ActaAntHung. 11. (1963.), p. 270., N° 17. és RADNÓTI A.-BARKÓCZI L., Adatok Pannonia inferior II. századi hadrendjéhez. (in: Arch.Ért. 78., 1951. pp.78.).

nagy része korábban a Pannonia Superior-beli, vindobonai legio X Gemina, illetve a brigetioi legio I Adiutrix legatus legionisa volt, míg a Pannonia Superior helytartóságát jelentő carnuntumi legio XIII Gemina Martia Vicrix legatusa gyakran megelőzőleg (esetleg már Pannonia Superior-beli szolgálata után) az aquincumi legio II Adiutrix legatusaként Pannonia Inferior helytartója volt.¹¹⁸ Ez a rendszer lehetőséget adott a helyi viszonyokat és a katonaságot alaposan megismerő, jó katonai képességeivel kiemelkedő vezető réteg kialakítására.

Hadrianus adoptált fia és örököse, Lucius Aelius Caesar (a későbbi Lucius Aelius Aurelius, Marcus Aurelius társcsászárának apja) az összevont Pannoniát kapta Hadrianustól kormányzásra, mellette Claudius Maximus¹¹⁹ (valószínűleg Marcus Aurelius nevelője) mint *iuridicus pro praetore utriusque Pannoniae*, L. Domitius Rogatus¹²⁰ mint *ab epistulis*, T. Flavius Longinus és Q. Marcius Turbo¹²¹ mint *quaestor* szerepeltek. E tisztségek egyben megvilágítják a helytartó tevékenységi és hatáskörét; a hadsereg vezetése mellett az igazságszolgáltatás, az adminisztráció és a pénzügyi igazgatás a fő területek.

Caracalla Kr.u. 114. tájékán közigazgatási reformot hajtott végre, melynek során a kettőnél több legióval rendelkező provinciákat megszüntette, illetve határkiigazítással a helyőrségeket más provinciákba sorolta. Pannonia esetében ez azt jelentette, hogy Brigetio territoriuma – a legio I Adiutrixszel együtt – Pannonia Inferiorhoz került, amelynek immár consularis rangú legatusa viszont továbbra is az aquincumi legio II Adiutrix parancsnoka maradt.

Az intézkedésre – különösen Pannonia vonatkozásában – éppen saját apjának a példája adta az okot, aki a háromlegiós Pannonia Superior helytartójaként szerezte meg a császári bíbort. Mivel Pannonia hadserege volt a legközelebb Itáliához és Rómához, éppen Pannonia esetében volt szükség a túlzott haderő-koncentráció megszüntetésére.

11.5. Colóniák, municipiumok, civitasok és a romanizáció

A provincialis civitasok alapvetően kétféleképp voltak; vagy római alapítású colóniák vagy a helyi közösségek – Róma által elismert – civitas peregrinái. A civitasok rendszerében a köztársaságkor után jó ideig nem történt jelentős változás, hanem csak Claudius, majd Vespasianus idejétől figyelhető meg intenzívebb fejlődés. Claudius kezdeményezését, miszerint 48-ban a Tres Galliae összes előkelőinek megadta a teljes (ius honorummal együttjáró) római polgárjogot,¹²² addig csak Iulius Caesaré előzte meg, mikor ugyanígy járt Gallia Cisalpina teljes lakosságával. A kezdeti colóniaalapítások még veteránusok deductiójával történtek, de az I. század végére – különösen a Flaviusok – törekedtek arra, hogy minden provinciában megfelelő számú colónia legyen, valószínűleg az ott állomásozó legiók utánpótlásának biztosítására.

Ezt a törekvést látszik alátámasztani, hogy a Vespasianustól Traianusig eltelt időben kialakult rendszer szerint minden tartományban annyi colónia volt, ahány legio ott állomásozott. Így Pannoniában – a colónia Claudia Savarián kívül – Vespasianus uralkodására esik a colóniae Flaviae Siscia, Sirmium (ravennai és misenumi flottakatonák deductiójával) és Scarbantia, Traianus uralkodására pedig a colónia Ulpia Poetovio (a legiones I és II Adiutrix, valamint talán a legio III Flavia deductiójával történő) alapítása.¹²³

¹¹⁸ Így pl. M. Pontius Laelianus Larcius Sabinus 144-es consulatusa előtt *legatus Augusti pro praetore* volt Pannonia Inferiorban (ALFÖLDY,^c p. 250., FITZ, Acta AntHung 11. (1963.), p. 261., N° 10.), majd Pannonia Superior legatus Augusti pro consule rangú helytartója 146-ban, 148-ban és 149-ben (CIL XVI.178.; XVI.96. és XVI.97. feliratok alapján). Hasonló pályát futott be a két Pannonia esetében – szintén az epraphiai emlékek alapján – még legalább 6 helytartó.

¹¹⁹ CIL III.10336.=ILS 1062.

¹²⁰ CIL VI.1607.=ILS 1450.

¹²¹ IGRR I.622.

¹²² TACITUS, *Annales*, 11.23.sk. és ILS 212.

¹²³ Ekkor még a legio III Flavia – ötödik legióként – szintén Pannonia területén állomásozott. (vö. MÓCSY,^a *Pannonia a korai császárság idején*. Bp. 1974., pp.117. és MÓCSY,^b *Pannonia and Upper Moesia (A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire)*. London-Boston, 1974.

Pannoniában Poetovio volt az utolsó deductiós colonia, ezután már csak municipium rangú települések colonia rangra emelésével alapítottak római jogú közösséget.

A municipiumok a bennszülött civitas peregrinák egyes fokozatai után kialakuló, többnyire latin jogú települések voltak a római szövetségi politikának és fokozatos romanizációnak, valamint a polgárjogokból való részeltetés politikájának megfelelően. A civitas peregrinák három típusa (és valószínűleg fokozata), a *c. p. stipendiaria*, *c. p. foederata* és *c. p. libera* elméleti megkülönböztetése – forrásadatok híján – nehéz a gyakorlatban, mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a kezdeti katonai kormányzást az I. század végére felváltotta a bennszülött előkelőkre (*principes civitatum peregrinarum*) támaszkodó önkormányzatiság és ezzel a polgári belső közigazgatás.

Ennek megfelelően a civitas peregrinákat eleinte többnyire a provinciában állomásozó hadsereg egyik auxiliaris csapatának¹²⁴ vagy egy legio egyik egységének¹²⁵ a parancsnoka *praefectus civitatis*ként vezetett. E civitasok előkelőbb és gazdagabb embereiből a *praefectus* gyűjthetett maga köré egy – „*princeps*ekből” álló – tanácsadó testületet, majd a későbbiekben (talán a Kr.u. I. század vége felé) valószínűleg korlátozott önkormányzatot kaptak (*civitas libera*) mint azt egy flaviusi polgárjoggal rendelkező *pr(inceps) praef(ectus) Scord(isorum)* felirat tűnik bizonyítani a Szerémségből.¹²⁶

A szakirodalom nem egységes a katonai igazgatás utáni; II. századi civitasok irányításával kapcsolatban. Egyesek úgy vélik, hogy a *princeps civitatis* a már önkormányzattal rendelkező civitas irányítója, míg mások szerint ennek is – a katonai igazgatás mintájára – *praefectus* az elnevezése, a *principes* pedig továbbra is az a testület, mely segíti munkáját. Ez esetben a *magistraturát* betöltő *praefectus* mellett állna a *princeps*ekből álló testület, mint Rómában a consulok mellett a senatus vagy a coloniákban a duumvirek mellett a decuriók.

Harmadik lehetőségként merül fel, hogy az elnevezés civitasonként változott. Akárhogy is van, a folyamat pl. Pannonia esetében az, hogy a hódítás első századában – a bennszülött előkelők segítségével – katonai irányítás alatt álltak, majd a már pacifikált provinciában az I-II. század fordulóján az irányítást átadták a bennszülött előkelőknek, akik eddigre már részben romanizálódtak, sőt, római polgárjogot nyertek. Felelősségteljes közjogi beosztást tehát nem kaphatott a peregrinus.

A municipalizálódás és colonizálódás – különösen a „barbár” – provinciák esetében fontos eleme volt a romanizációnak. A római uralommal megbékélt bennszülött törzsek vezető előkelői, majd egyre szélesebb rétegek megkapták a római polgárjogot (mint a *minus*, majd a *maius ius Latii* esetében korábban a latin jogú coloniákban).

A folyamatot erősítette a – legalább civitas foederatákból – toborzott katonaság romanizációja is. A leszerelt veteránusok megkapták a római polgárjogot, és a missio agrariával (vagy később csak nummariával) elbocsátott katona a társadalmi presztízs mellett megfelelő létalaphoz juthatott családjával együtt. A határvidéki provinciák katonaságának a romanizációban betöltött szerepét mutatja be a Sopianae-ből azonosítható személyeket összefoglaló táblázat:

¹²⁴ Arrabonából példa: *Volacius*, aki lovagi rangban (tehát cohors- vagy alaparancsnokként) a *praefectus civitatis Boiorum et Azaliorum*: CIL IX. 5363; (AÉp. 1951., p.64.; ArchÉrt. 106 (1979.) p.179.)

¹²⁵ Mint pl. *Antonius Naso*, aki a *primipilus* [rangelső centurio] *legionis XIII Geminae* tisztében egyben a *praefectus civitatis Colapianorum* is Poetovióban, Claudius korában [ILS 2737].

¹²⁶ ILJ 280.

Társadalmi státusz	Köemlékek száma	Említett személyek száma
Provincialis magistratus	2	2
Italicus, bevándorló	5	10
Katona, veteranus	14 (!)	16 (!)
Bennszülött	3	7
Libert(in)us	3	4

1. táblázat
Sopianae lakosságának társadalmi megoszlása
a feliratos köemlékek alapján (saját feldolgozás)

A katonaságtól leszerelt veteránusok, midőn megkapták a római polgárjogot, egyben felvették az uralkodó császár nomen gentilijét is. Ezek vizsgálatából kiderül, hogy a romanizáció mely időszakokban és milyen mértékben támaszkodott a hadseregre (lásd alább a 2. sz. táblázatot!)

Nomen gentile	Feliratok száma	Említett személyek száma
Ismert italicus bevándorló összesen:	4 felirat	12 fő
Caesernius (Savariából)	2	3
Marcus (Sisciából ?)	2	8
Császárnév összesen:	22 felirat	33 fő
Claudius (némelyek bevándorlók)	4	4
Flavius	2	2
Ulpus	4	8
Aelius	6	8
Aurelius	4	8
Septimius	2	3
Egyéb összesen:	10 felirat:	9 fő:
Apuleius	1	1
Attius	1	1
Caenius	1	2
Cicerius	1	1
Crispius	2	1
Iulius	3	2
Terentius	1	1

2. táblázat
Sopianae lakosságának a császárok által adományozott polgárjog szerinti megoszlása
a feliratos köemlékek alapján (saját feldolgozás)

A provincialis vezető réteg bevonása a központi római politikába, illetve a tartományok egyre jelentősebb szerepe a birodalom gazdasági, katonai és politikai életében a II. század közepétől fokozott mértékben jelentkezett.

Hadrianus már nem csak Róma szempontjából szemlélte a birodalmat, Marcus Aurelius korára pedig nyilvánvalóvá lett a határmenti tartományok kulcspozíciója. Erre támaszkodva a III. század katonacsászárai már nem Róma érdekében, hanem gyakran annak ellenére, saját provinciájuk védelmében ragadták magukhoz a hatalmat, ami végsősoron Róma (és a senatus) központi szerepének hanyatlásával járt. Maximinus Thrax volt az első császár, aki még utólag sem szentesítette uralmát a senatusszal (sőt, nem is

járt Italiában), és bár az két ellencsászárt is jelölt ellene, végül egy harmadik provincialis, III. Gordianus szerete meg a hatalmat.

11.6. Állami kultusz, császárkultusz

Az állami kultusz Róma számára fontos integráló tényezőnek számított a császárkor idején. A capitoliumi trias templomát minden római jogú településen felépítették, ezenkívül a központi állami és provincialis igazgatás ténykedésének jelentős részét képezte az állam iránti lojalitást is kifejező kultuszok ápolása. Mindez az I. század végére szorosan összeforrt a fokozatosan kialakuló császárkultusszal.

Az uralkodó, illetve nemzetségének, családjának isteni tisztelete még a Iulius Caesar által hivatalos kultusszá emelt Venus-tiszteletben, illetve abban gyökerezett, hogy 44-ben Marcus Antonius elfogadtatta a senatusszal Caesar kultuszára vonatkozó előterjesztését, majd 42-ben a *lex Rufrena* értelmében Caesart istenné avatták, Octavianus pedig ettől fogva használta a Caius Iulius Caesar név mellé a *divi filius* jelzőt. Octavianust a senatus Kr.e. 27-ben az Augustus jelzővel ruházta fel, mely az I. század második felére a császárok állandó titulaturájának részévé vált. Kialakult az a gyakorlat, hogy minden újonnan uralomra jutó császár istenné avatta elődjét (hacsak nem átkozta el emlékét), így a császári címek ismét kiegészültek a *divi filius* formulával.

Egyes császárok ennél tovább mentek, így nevezetes volt Caligula „apotheosisa”, az, ahogy Domitianus Minerva istennőtől származónak tekintette magát, illetve ahogy Commodus azonosította magát Herculesszel. Ezek azonban elszigetelt jelenségek maradtak, a császárok többnyire megelégedtek a lojalitást kifejező kultusszal; nem személyükben a *deus*, hanem a *numen*jük vagy *genius*uk tiszteletével.

A folyamat végeredménye az volt, hogy a hivatalos állami kultusz és a császárkultusz elválaszthatatlanok lettek egymástól. A társadalom különböző szintjeinek megfelelő testületek gondoskodtak az összefonódó kultusz gyakorlásáról; és természetesen a hivatalban lévők ezt mindig nagyobb odaadással művelték.

A szenatori rend ilyen collegium szerű testülete volt a *sodalitas Augustalis*, a provinciákban az állami és császárkultuszt a *sacerdotes provinciae*, illetve *arae Augusti* lovagrendű tegjai végezték, a városi közösségek hivatalos testületei, a *flamines Augusti* a helyi ordo decurionumból kerültek ki, míg az alacsonyabb néprétegek, a közfunkciókból amúgy kizárt, vagyonos libert(in)usok kultuszgyakorlását az *Augustales*, illetve *seviri* testületei biztosították, mint mutatja egy felszabadított, valószínűleg görög rabszolga savariai oltárfelirata is: [---] *Aug(usto* vagy *-ustae) sac(rum) Ti(berius) Claud(ius) Togor(is) lib(ertus) Eutyclus Aug(ustalis)*.¹²⁷

Az állami kultusz megszervezésén túl jelentős szerepet játszott a hitvilág integrálásában, romanizációjában az *interpretatio Romana* is, melynek szellemében a helyi isteneket azonosították a megfelelő római istennel. Így, bár ezek kultusza gyakran megőrizte eredeti formáját, elégséges közös alapot találtak, mint mutatja egy lussoniumi fogadalmi oltárfelirat:¹²⁸ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno) L(ucius) Iul(ius) Quirina Passenianus praef(ectus) pro sua salute et M(arci) Iul(ii) Catuli patris v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, mely a syriai Doliche város főistene romanizált „változatának” tiszteletére állítottak.

Az ún. misztériumvallások, mint a Mithras-kultusz vagy a kereszténység, nem tartoztak a hivatalos kultuszok közé, ezért – időszakos tiltásuk mellett – kizárólag magánkörben gyakorolták őket. A kereszténység győzelmével aztán megteremtődött a birodalom vallási egysége, de a birodalomhoz tartozást kifejező állami kultusz helyét a valláshoz tartozás váltotta fel. Így a betörő, már keresztény barbárok többé nem *hostes*, hanem *fratres* voltak.

A császár istenségét hirdető kultuszt ezzel párhuzamosan a császár isten kegyelméből való uralkodásának koncepciója váltotta fel, ami különösen a keleti birodalomrészben lett fontos integráló tényező.

¹²⁷ RIU 33.

¹²⁸ RIU 1020.

12. A PRINCIPATUS VÁLSÁGA

Végezetül – immár csak vázlatosan – vizsgáljuk meg azt a folyamatot, mely a principatus III. századi válságán keresztül elvezetett a köztársaság- és kora-principatuskori intézményrendszer megsemmisüléséhez, és egy szólamaiban és címeiben ugyan hagyományörzőnek tűnő, de valójában gyökeresen új típusú hatalmi rendszer kiépítéséhez, melynek segítségével a dominatus keresztény császárai még másfélszáz évvel el tudták odázni a birodalom széthullását.

A principatus hagyományos, köztársasági külsőségeken – és részben elveken – alapuló dualizmusa a Severusok uralmával kezdett végképp hanyatlásnak indulni. Ennek nem elsősorban jogi okai voltak, hanem az, hogy a markomann-sarmata háborúból felépülő birodalom immár nem a hagyományos keretek között találta meg újjászerveződésének alapjait.

A princeps és az italiai senatus kettőssége végképp felborult. A II. század derekára a provincialis senatorok aránya már meghaladta az italiaiakét.¹²⁹ Emellett a császári politika tudatosan törekedett a senatus tekintélyének és hatáskörének visszaszorítására, és fokozatosan a senatus hatásköreinek nagy része átkerült a consilium principis hatáskörébe (ahol viszont természetesen a császár szava volt a döntés) Emellett törekedtek a kevésbé öntudatos, de társadalmilag rugalmasabb és a kormányzásban nagyobb szakszerűséget biztosító lovagok fokozatos beemelésére az addig a senatoroknak fenntartott legfontosabb hivatalokba.¹³⁰ Így Gallienus korára pl. a legatus legionis tisztségét már csak elvétve adományozták senatori rangúaknak.¹³¹

A Severus korról kezdődő, majd Maximinus Thrax uralkodásától kiteljesedő időszak, a katonacsászárok kora, az egyéb, itt nem részletezhető, gazdasági-társadalmi bajok mellett a külpolitikai-katonai okok következtében szintén jelentős hatalom-eltolódást jelentett a korábbi időkhöz képest. Ez elsősorban a meg-megújuló és egyre hevesebb barbár támadásokat jelentette a dunai és rajnai provinciákban éppúgy, mint az újra feltámadó Szasszanida-perzsa királyság részéről keleten.

Ebben a helyzetben a provincialis lakosság, ha Róma nem tudta megvédeni, hajlamos volt az addigi keretek felszámolására, és sorsa saját kézbe vételére. Mivel a hadsereg jelentős része itt állomásozott, sőt, jó évszázada a csapattestek nagyarányú átvezénylésére sem volt példa, a katonaság egyre inkább állomáshelyéhez és egyre kevésbé Rómához és az összbirodalmi érdekekhez volt hű. Jól tükrözi ezt, hogy a katonacsászárok döntő többsége vagy a dunai tartományokból származott vagy legalábbis az illyricumi hadseregben (Noricumtól Moesia Inferiorig) teljesített szolgálatot.

A megoldást csak a hadseregvezetés teljes átszervezése, a polgári közigazgatásnak és az állami erőforrásoknak pedig teljes mértékben a hadsereg szolgálatába állítása jelenthette. Ezt kísérelte meg Diocletianus császár, de eredményeit csak az utódai tudták – ha ideiglenesen is – kamatoztatni, míg a belső szétzilálódás és a külső támadások következtében a megújulni képtelen nyugati birodalomrész elbukott, keleten pedig további ezer évre konzerválódott a későrómai hatalmi rendszer.

¹²⁹ ALFÖLDY, ^c pp.85.

¹³⁰ ALFÖLDY, ^a pp.103.

¹³¹ ALFÖLDY, ^a p.104.

RÖVIDÍTÉSEK

AÉp	– <i>L'Année Épigraphique</i> . Paris
AIJ (HOFFILLER, V-SARIA, B.)	– <i>Antike Inschriften aus Jugoslawien I: Noricum und Pannonia Superior</i> . Zagreb, 1938.
ArchÉrt.	– <i>Archeológiai értesítő</i> . Budapest.
ArchHung.	– <i>Archaeologia Hungarica</i> .
CIL	– <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> . vol. III, VI, XVI. (Berlin, 1863-tól)
Dig.	– <i>Digesta Iustiniani</i> . (<i>Corpus Iuris Civilis I</i> . szerk. Th. MOMMSEN, Berolini, 1954.)
Tab.	– <i>Lex duodecim tabularum</i> . (FIRA I, pp.21.)
FIRA	– <i>Fontes Iuris Romani Anteiustiniani</i> . vol. I-III, Florentiae, 1940-1943.
IGRR (CAGNAT, R.)	– <i>Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes</i> . Paris, 1901-1921.
ILS (DESSAU, H.)	– <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> . Berlin, 1925-1931.
RDolg.	– <i>Régészeti Dolgozatok</i> . Budapest.
RIU	– <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> . vol. I, II, IV. (Budapest, 1972-től)

BIBLIOGRÁFIA

ABRAMIĆ, M.	– <i>Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt</i> . Wien, 1926.
ALFÖLDI ^a A.	– <i>Early Rome</i> . London,
ALFÖLDI ^b A.	– <i>Early Rome and the Latins</i> . 1963.
ALFÖLDI ^c A.	– <i>Die Erwähnung eines Prätendentenkampfes auf einer neuen Inschrift von Aquincum</i> . in: <i>Pannonia</i> 7-8, 1935.
ALFÖLDY ^a G.	– <i>Római társadalomtörténet</i> . Budapest, 1996.
ALFÖLDY ^b G.	– <i>Die Legionslegaten der Römischen Rheinarmeen</i> . in: <i>Epigraphische Studien</i> 3, Köln-Graz, 1967.
ALFÖLDY ^c G.	– <i>Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen</i> . in: <i>Antiquitas</i> , Ser. 1, Vol. 27, Bonn, 1977.
ALFÖLDY ^d G.	– <i>Noricum</i> . London-Boston, 1974.

- ALFÖLDY^e G. – *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*. in: Epigraphische Studien, Vol. 6, Düsseldorf, 1968.
- ALFÖLDY^f G. – *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*. Madrid, 1973.
- BENEDEK F. – *Római magánjog. Dologi és kötelmi jog*. Egyetemi jegyzet, Pécs, 1995.
- BOZÓKY A. – *Gaius Római Jogi Institutióinak négy könyve latinul és magyarul*. Budapest, 1886.
- DIÓSDI Gy. (szerk.) – *A római jog világa*. Budapest, 1973.
- FERRERO, G. – *Az ókori civilizáció bukása*. Budapest, 1993.
- FINÁLY H. – *A latin nyelv szótára*. Budapest, 1884.
- FITZ J. – *Gorsium*. Székesfehérvár, 1996.
- FÜLEP F. – *Sopianae*. ArchHung. L, Budapest, 1984.
- FÜLEP F.-SZ. BURGER A. – *Pécs római kori kőemlékei*. in: Dunántúli dolgozatok 7. Pécs, 1974.
- GÁL L. – *A római jog definitióinak betűsoros jegyzéke*. Budapest, 1902.
- GRANT, M. – *Róma császárai*. Budapest, 1996.
- KÖVES-ZULAUF, T. – *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, 1995.
- LATTE, K. – *Römische Religionsgeschichte*. München, 1960.
- LŐRINCZ, B. – *Pannonische Stempelziegel I-II*. in: RDolg. II:5; II:7, Budapest, 1976-1979.
- MARÓTI E. – *Az ókor története IV: a római köztársaság története*. Egyetemi jegyzet, Budapest, 1985.
- MARTON G. – *A római magánjog elemeinek tankönyve: Institúciók*. Egyetemi jegyzet, Debrecen, 1947.
- MATTINGLY, H. – *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*. London, 1960.
- MATTINGLY, H.-SYDENHAM, E. – *The Roman Imperial Coinage*. vol. I-IX, London, 1923-1966.
- MÓCSY^a A. – *Pannonia a korai császárkor idején*. Budapest, 1974.
- MÓCSY^b A. – *Pannonia and Upper Moesia*. London-Boston, 1974.
- MÓCSY^c A. – *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest, 1974.
- MÓCSY A.-FITZ J. (szerk.) – *Pannonia Régészeti kézikönyve*. Budapest, 1990.
- POZSÁRKÓ Cs. – *Beneficiary Altar from Sopiana*. in: Specimina Nova, Pécs, 1990. [1992.]
- RADNÓTI A.-BARKÓCZI L. – *Adatok Pannonia inferior II. századi hadrendjéhez*. in: ArchÉrt. 78, 1951.
- SZABÓ Á. – *Megjegyzések a daciai tartománygyűlés történetéhez*. in: A Debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1999. [2000.]
- TÓTH A. J. – *Tutela Romae*. előadás (rezümé in: a XXIV. OTDK Konferencia dolgozatainak összefoglalói, Pécs, 1999.)
- VISY Zs. – *A római limes Magyarországon*. Budapest, 1989.
- WISSOWA, G. – *Religion und Kultus der Römer*. 1902. (2., átdolgozott kiadás; München, 1912.)

- ZAMAROVSKÝ, V. – *A görög csoda*. Bratislava, 1988.
 ZLINSZKY J. – *Ius privatum (a római magánjog története)*. Budapest, 1998.
 ZLINSZKY J. – *Ius publicum (római közjog)*. Budapest, 1994.

ÁTFOGÓ IRODALOM

- HEUMANN-SHECKEL – *Handlexikon zu den Quellen des Römischen Rechts*. Jena, 1914.
 KASER, M. – *Römische Rechtsgeschichte*. 1995.
 KUNKEL, W. – *Römische Rechtsgeschichte*. Köln-Graz, 1960.
 DE MARTINO, F. – *Storia della costituzione romana*. vol. I-V, Napoli, 1958-1967.
 NICHOLAS, B. – *Historical Introduction to the Study of Roman Law*. 1972.
 SCHULZ, F. – *History of Roman Legal Science*. Oxford, 1953.

FORRÁSOK

- APPIANOS – *Bellum civile*. (CD: Latin Authors)
 CICERO – *De re publica*. (CD: Latin Authors)
 GAIUS – *Gai Institutionum commentarii quattuor*. (FIRA II. pp.3.)
 LIVIUS – *Ab Urbe condita*. (CD: Latin Authors)
 MODESTINUS – *Digesta Iustiniani*. (*Corpus Iuris Civilis I.* szerk. Th. MOMMSEN, Berolini, 1954.)
 PAPINIANUS – *Digesta Iustiniani*. (*Corpus Iuris Civilis I.* szerk. Th. MOMMSEN, Berolini, 1954.)
 PLUTARCHOS – *Aemilius*. (CD: Latin Authors)
 PLUTARCHOS – *C. Gracchus*. (CD: Latin Authors)
 POMPONIUS – *Digesta Iustiniani*. (*Corpus Iuris Civilis I.* szerk. Th. MOMMSEN, Berolini, 1954.)
 SALLUSTIUS – *Iugurta*. (CD: Latin Authors)
 TACITUS – *Annales*. (CD: Latin Authors)
 ULPIANUS – *Digesta Iustiniani*. (*Corpus Iuris Civilis I.* szerk. Th. MOMMSEN, Berolini, 1954.)
 VARRO – *De re rustica*. (CD: Latin Authors)

TARTALOM

1. A „RÓMAI JOGÁGAK” RENDSZERE	2
1.1. A ius divinum	3
1.1.1. A ius divinum és a ius privatum	3
1.1.2. A ius divinum és a ius publicum	4
1.2. A ius publicum és a ius privatum	5
1.3. A ius publicum alanya	5
1.4. A ius publicum dologi joga	6
1.4.1. A res publico usui destinatae	6
1.4.2. Az ager publicus	6
1.4.3. Az állami ingóvagyon	7
1.5. Az állam örökjoga a ius publicum szerint	8
1.6. Kötelmek a ius publicum szerint	8
1.6.1. Tulajdonátruházó kötelmek	9
1.6.2. Locatio conductio típusú kötelmek	9
1.6.3. A mandatum	9
1.6.4. A societas és a collegium	10
2. A RES PUBLICA KIALAKULÁSÁNAK ÁTTEKINTÉSE	11
2.1. A hatalmi tényezők egyensúlya	12
3. A IUS PUBLICUM JOGFORRÁSAI	12
3.1. A lex	13
3.1.1. A lex rogata	13
3.1.2. A lex data	14
3.2. A senatusconsultum	15
3.2.1. A SC ultimum	16
3.3. A magistratusi edictum	16
3.4. A császári constitutio	16
4. A POPULUS	17
4.1. Patricii és plebeii	17
4.2. Ordo senatorius, ordo equester	19
4.3. Patronus, cliens, libertinus	19
4.4. Cives, latini, socii, foederati, peregrini	20
4.4.1. Cives	20
4.4.2. Latini	21
4.4.3. Socii, foederati	22
4.4.4. Peregrini	22
4.5. A populus mesterséges beosztása	23
4.5.1. Familia, gens, curia, tribus	23
4.5.2. A hadsereg és a centuriális beosztás	24
5. A NÉPGYŰLÉSEK	26
5.1. A comitia curiata és calata	26
5.2. A comitia centuriata	27
5.3. A comitia tributa	27
5.4. A concilium plebis	27
6. A SENATUS	28

6.1. Törvényelőkészítés	29
6.2. Törvényszentesítés	29
6.3. A magistratusok jelölése	29
6.4. A magistratusok ellenőrzése	30
6.5. Bíráskodás	30
6.6. A pénzügyi ellenőrzés	31
6.7. Külpolitika	31
7. A MAGISTRATUSOK	32
7.1. A consul	33
7.2. A praetor	33
7.3. A dictator	34
7.4. A censor	35
7.5. A tribunus plebis	36
7.6. Az aediles	36
7.6.1. Az aedilis curulis	37
7.6.2. Az aedilis plebis	37
7.7. A quaestor	37
7.8. A praefectus, legatus	37
7.8.1. A praefectus	37
7.8.2. A legatus	38
8. A PAPI COLLEGIUMOK	38
8.1. A pontifices	39
8.2. Az augures	40
8.3. Provincialis papi testületek	40
8.3.1. Sacerdotes provinciae	40
8.3.2. Sacerdotes arae Augusti	40
8.3.3. Flamines Augusti	40
8.3.4. Augustales	41
9. A KÖZTÁRSASÁG VÁLSÁGA	42
9.1. Válságtényezők a köztársaság utolsó századában	42
9.1.1. A földkérdés és a hadseregreform	43
9.1.2. Az italiai szövetségesek	44
9.1.3. A provinciák	45
9.2. A válság megoldásának jogi keretei	46
9.2.1. Az első szakasz megoldásai	46
9.2.2. A polgárháborúk korának megoldásai	46
9.3. A principatus kialakulása	49
10. A PRINCIPATUS HATALMI VISZONYAI	50
10.1. A princeps tisztségei	51
10.2. A princeps és a népgyűlés hatásköre	51
10.3. A princeps és a senatus viszonya	52
10.4. A hadsereg	52
10.5. A principatus retorikája	53
10.5.1. Imperator, Caesar, Augustus	54
10.5.2. Pater Patriae, Dominus Noster	54
10.5.3. Pius, Felix, Invictus	55
11. A BIRODALOM KÖZIGAZGATÁSA	55
11.1. A központi közigazgatás	55
11.1.1. A császári közigazgatás	56
11.1.2. A senatori pályafutás	56
11.1.3. A lovagrendi pályafutás	57
11.2. Italia	57

11.3. Egyiptom.....	58
11.4. A provinciák	58
11.4.1. A senatusi provinciák	58
11.4.2. A császári provinciák	58
11.5. Coloniák, municipiumok, civitasok és a romanizáció	59
11.6. Állami kultusz, császárkultusz	62
12. A PRINCIPATUS VÁLSÁGA.....	63
TARTALOM.....	68